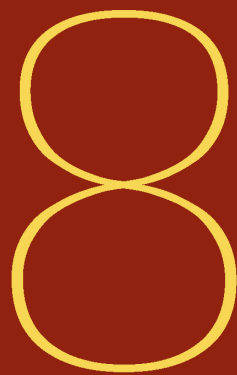

Мар'ян Мудрий
Олена Аркуша

Історія України

Поглиблений рівень

клас

Мар'ян Мудрий
Олена Аркуша

Історія України

підручник для 8 класу
з поглибленим
вивченням
історії
закладів
загальної
середньої
освіти

Київ
«Гене́за»
2021

ЗМІСТ

Шановні учні та учениці!	5
ВСТУП	6
§ 1. Україна на порозі нового часу	7
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – перша половина XVII ст.)	14
§ 2. Політичний статус українських територій у XVI ст. Люблінська унія 1569 р.	15
§ 3. Соціальна структура українського суспільства в XVI ст. Литовські статuti	21
§ 4. Сільське та міське самоврядування. Економічне життя села і міста (<i>практичне заняття 1</i>)	28
§ 5. Криза і реформа православної церкви. Церковні собори в Бересті 1596 р.	34
§ 6. Культурно-освітнє і мистецьке життя	41
§ 7. Містобудування та архітектура	46
§ 8. Узагальнення до розділу «Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)»	52
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – перша половина XVII ст.)	58
§ 9. Походження українського козацтва	59
§ 10. Запорозька Січ – козацька республіка	63
§ 11. Становлення козацького стану. Реєстрове козацтво	69
§ 12. Козацькі повстання кінця XVI ст. Морські походи козаків	74
§ 13. Військо Запорозьке і Хотинська війна (<i>практичне заняття 2</i>)	80
§ 14. Козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII ст.	84
§ 15. Узагальнення до розділу «Становлення козацтва (XVI – перша половина XVII ст.)»	91
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.	94
§ 16. Передумови і причини війни	95
§ 17. Події 1648–1649 рр. Зборівський договір	99
§ 18. Українська козацька держава – Військо Запорозьке	105
§ 19. Події 1650–1651 рр. Білоцерківський договір	111

§ 20. Відносини з Кримським ханством. Молдовські походи	116
§ 21. Українсько-московський договір 1654 р. (практичне заняття 3)	120
§ 22. Воєнно-політичні події 1654–1655 рр. Віленське перемир'я	126
§ 23. У пошуку союзників: українсько-шведсько- трансильванський союз	
§ 24. Узагальнення до розділу «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»	

**РОЗДІЛ 4. КОЗАЦЬКА УКРАЇНА наприкінці 50-х років XVII –
на початку XVIII ст.**

§ 25. Гадяцька угода. Московсько-українська війна	
§ 26. Розкол Гетьманщини. Початок Руїни	
§ 27. Спроби об'єднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини	
§ 28. Козацька Україна в системі міжнародних відносин	
§ 29. Правобережне козацтво, Слобідська Україна і Запорозжя (практичне заняття 4)	
§ 30. Гетьманщина в часи Івана Мазепи. «Конституція Пилипа Орлика»	
§ 31. Зміни в соціально-економічному становищі України періоду Руїни	
§ 32. Церковне, освітнє і мистецьке життя	
§ 33. Узагальнення до розділу «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.»	

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в 20–90-х роках XVIII ст.

§ 34. Імперський наступ на автономію Гетьманщини	
§ 35. Ліквідація гетьманства і козацького устрою в Україні	
§ 36. Запорозька Січ. Підкорення Кримського ханства. Колонізація Півдня України	
§ 37. Правобережна Україна. Гайдамаки і Коліївщина	
§ 38. Галичина, Буковина, Закарпаття. Рух опришків (практичне заняття 5)	
§ 39. Поділи Речі Посполитої та їхній вплив на становище України	
§ 40. Українське місто і село у XVIII ст. Соціальні верстви	
§ 41. Культура та освіта України в епоху бароко	
§ 42. Узагальнення до розділу «Українські землі в 20–90-х роках XVIII ст.»	

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО КУРСУ

§ 43. Історія України в контексті епохи раннього нового часу	
--	--

Шановні учні та учениці!

Цього навчального року ви вивчатимете історію раннього нового часу. Уже сама назва вказує на змінність, суперечливість і крихкість багатьох явищ, про які йтиметься в підручнику. Водночас зустрінемо й багато такого, що не тільки витримало випробування часом, а й великою мірою визначає життя сьогодні та, як можна припустити, буде актуальним і надалі. На теренах України ранній новий час тривав майже три століття (XVI–XVIII), а його центральним явищем стало козацтво. Українська козацька держава – Військо Запорозьке, яка виникла у вирі Національно-визвольної війни (революції) середини XVII ст., належить до феноменів світової історії. Безперечно історія України творилася не в замкнутому просторі. Тоді вона розгорталася передусім у взаємодії з історіями сусідніх народів і держав – польсько-литовської Речі Посполитої на заході, Турецької (Османської) імперії та Кримського ханства на півдні, Московського царства, а пізніше Російської імперії на північному сході. А найбільш значущі події на теренах України знаходили відгук у просторі всієї Європи.

Готуючи підручник, автори прагнули якнайкраще відтворити атмосферу історичного часу, занурити вас у світ людей минулого і водночас не втратити з поля зору сьогодення. Цьому підпорядковано основний текст підручника (з наголосом на визначених змістових лініях), рубрики **✓ ОСОБА В ІСТОРІЇ**, **✓ ЦІКАВО ЗНАТИ**, **✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО**, а також візуальний матеріал, якому надано роль не так ілюстрацій, як додаткового джерела інформації. Поряд з пізнавальною мандрівкою, до якої заохочує книжка, підручник пропонує вправи, які допоможуть набути таких необхідних у сьогоденні якостей, як уміння дискутувати, висловлювати власну думку (рубрика **✓ ПОДИСКУТУЙМО**), орієнтуватися в часі й просторі, шукати інформацію, мислити логічно, шанувати загальнолюдські цінності. Такі завдання є в кожному параграфі, а особливо – у практичних заняттях і узагальненнях до розділів. Вони заохочують до групової роботи з обговоренням у гурті, вчать набувати нових знань. Працюючи з підручником, ви навчитеся не тільки знати, а й розуміти історію, здобудете вміння ставити до минулого такі запитання, відповіді на які є важливими для сьогодення і найближчого майбутнього.

Зичимо успіхів!

Умовні позначення змістових ліній

Інформаційне середовище

Здоров'я та безпека

Екологічна безпека та сталий розвиток

Цінності й моральність

Громадянська відповідальність

Культурна самосвідомість

Підприємливість та фінансова грамотність

ВСТУП

Між XIV і XVI ст., тобто під кінець епохи середньовіччя, на авансцену української історії вийшли країни, які в наступні століття впливатимуть на її перебіг. Це були Польське королівство і Велике князівство Литовське (Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське), трохи згодом Молдовське князівство (господарство) і Кримське ханство, обидва пов'язані із могутньою Турецькою (Османською) імперією, і врешті-решт Московське царство. У взаємодії із цими державами (їхніми правителями, народами й культурами) відбувалося творення нової України. Захист самобутності потребував від українців великих зусиль.

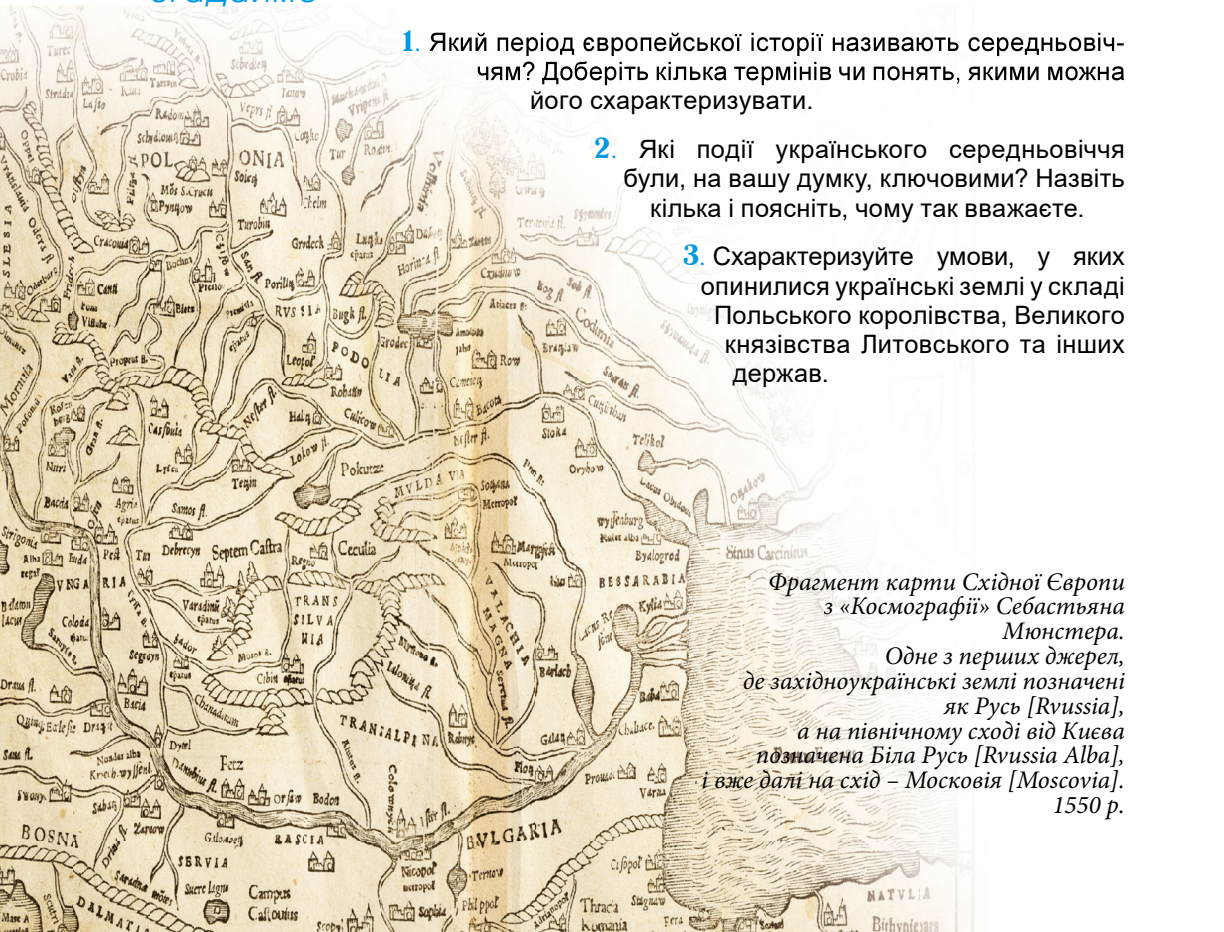
Політика щодо українських земель Польського королівства та Великого князівства Литовського – а саме ці держави взяли під контроль більшість українських теренів – на початку суттєво різнилася. Із часом започатковані політичні, соціальні та культурні зміни призвели до занепаду автономних прав українських князівств. До кінця XV ст. князівства зникли з політичної мапи регіону. У житті простолюду мало що змінилося, а от місцева знать дедалі виразніше орієнтувалася на нову владу. Так завершилася княжа епоха, яка тривала майже шістьсот років, і починалася в історії України нова доба – козацька, яка триватиме три століття. Її вінцем стало утворення в XVII ст. української козацької держави – Війська Запорозького (Гетьманщини).

Згадаймо

1. Який період європейської історії називають середньовіччям? Доберіть кілька термінів чи понять, якими можна його схарактеризувати.
2. Які події українського середньовіччя були, на вашу думку, ключовими? Назвіть кілька і поясніть, чому так вважаєте.
3. Схарактеризуйте умови, у яких опинилися українські землі у складі Польського королівства, Великого князівства Литовського та інших держав.

Фрагмент карти Східної Європи з «Космографії» Себастьяна Мюнстера.

Одне з перших джерел, де західноукраїнські землі позначені як Русь [Rvussia], а на північному сході від Києва позначена Біла Русь [Rvussia Alba], і вже далі на схід – Московія [Moscovia]. 1550 р.

§ 1. УКРАЇНА НА ПОРОЗІ НОВОГО ЧАСУ

1. Поняття «нового часу»

Початок нового часу традиційно пов'язують зі зломом XV–XVI ст. Після падіння Візантійської імперії – захоплення турками Константинополя (1453 р.) – середньовіччя швидко відходило в минуле, а такі події, як відкриття Америки Христофором Колумбом (1492 р.) і церковна Реформація (поштовхом до якої стали «95 тез» Мартіна Лютера 1517 р.), знаменували вже нову епоху. Її прихід відчувався в усьому: політиці, господарських відносинах, а найбільше – у культурно-інтелектуальній сфері. Тогочасні мислителі зуміли цілком по-новому подивитися на людину і світ.

Ознаки нового часу

- у *світоглядно-духовній сфері*: утвердження розуміння світу через ідею природної цілісності та взаємозв'язок людини і природи, а відтак подолання віри в Боже провидіння, вивільнення науки з-під впливу церкви, творення світської культури;
- у *політичній сфері*: централізація державного управління, припинення феодалних усобиць, об'єднання регіонів у цілісні державні території;
- у *просторовій сфері*: великі географічні відкриття – європейські мореплавці проклали морський шлях у Індію, відкрили новий континент – Америку і здійснили навколосвітнє плавання;
- у *науковій сфері*: зміна уявлень про місце Землі у Всесвіті, обґрунтування ідеї про рух Землі та інших планет навколо Сонця (Миколай Коперник), обчислення їхньої відстані до Сонця;
- у *сфері виробництва й техніки*: винайдення книгодрукування (Йоганн Гутенберґ), розвиток гірничої справи та металургії (Георг Аґрікола, або Бауер), початок переходу від ремісничого до мануфактурного виробництва.

Переходу до новочасності сприяли об'єктивні процеси, передусім господарські. Вони мало залежали від волі окремих людей. Скажімо, поштовхом до великих географічних відкриттів стало завоювання турками Візантії й блокування караванних шляхів на Схід, якими в Європу доставляли прянощі. У результаті було зруйновано торгівлю, що приносила надприбутки. Тому-то й великі географічні відкриття були продиктовані економічними міркуваннями – пошуком морських торговельних шляхів на Схід. Технічні ж винаходи і зміни у виробництві були зумовлені потребою в засобах для існування населення, кількість якого зростала. Однак попри всі ці обставини більшість видатних досягнень – це наслідок наполегливої праці окремих людей, які не боялися труднощів та відповідальності за свої дії.

Новий час – період світової історії кінця XV – початку XX ст., який настав після середньовіччя і передував новітній історії. Поняття «нова історія» з'явилося в Європі в епоху Відродження. Його винайшли гуманісти, запропонували поділ історії на стародавню, середню і нову. Критерієм визначення «нового часу», його «новизни» порівняно з попередньою епохою був розквіт у період Ренесансу світської науки і культури, тобто не соціально-економічний, а духовно-культурний чинник. Новий час, особливо його ранній період – XVI–XVIII ст. (його ще називають ранньомодерним) – попри очевидні якісні зміни й досягнення, був

суперечливий за змістом: у ньому високі зразки культури (гуманізм і Реформація) поєднувалися із масовими забобонами і крайніми проявами зневаги до людини (як-от на Сході Європи, де замість звільнення людини від залежності запанували панщина й кріпацтво).

G Дайте власне визначення поняття «новий час». Визначте події, які відмежовують новочасну історію від середньовічної.

2. Політичний статус українських територій

На межі середньовіччя і нового часу українські* терени перебували у складі кількох держав – а отже, мали різний політичний статус і різні можливості для участі місцевої знаті в здійсненні влади. Західні землі – Руське королівство – до 1434 р. існували по суті як окремий політичний організм під зверхністю польських та угорських королів. Устрій цих земель спирався на правову традицію княжої доби. Однак після того, як Польське королівство приєднало ці українські землі, поширивши на них польське право й адміністрацію, можливості для вільного розвитку суттєво звузилися. У 1434 р. на українських землях у складі Польського королівства було утворено воеводства – Подільське, Руське і трохи згодом Белзьке.

✓ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Портрет Костянтина Острозького. Художник невідомий. XVII ст.

Костянтин Острозький (1460–1530) – військовий і державний діяч Великого князівства Литовського, князь. Молоді роки провів у військових походах поруч із батьком. Самостійну військову і політичну кар'єру розпочав у 1486 р. при дворі польського короля і великого князя литовського Казимира IV Ягеллончика. Славу визначного полководця здобув у битвах з татарами і в литовсько-московських війнах. Зокрема, гучною була перемога в битві з московським військом під Оршею в 1514 р. Знав і поразки, однак умів з гідністю їх долати. Володів більшістю української території, що входила до складу Великого князівства Литовського. За заслуги перед князівством отримав особливе місце в сенаті, а також право запечатувати листи червоним воском, що було привілеєм коронованих осіб.

Волинь, Київщина і Брацлавщина входили до складу Великого князівства Литовського, утворивши по суті литовсько-руську державу. Вплив руської (у цьому випадку українсько-білоруської) складової був визначальним (у деякі часи він практично домінував) як у політичній, військовій, так і в культурній, економічній та соціальній сферах впродовж усього існування Великого князівства Литовського. Князівство було своєрідною конфедерацією, тобто союзом повітів, удільних князівств і земель, які зберігали внутрішні особливості та

*У той час назвою і самоназвою українців були терміни *русь*, *русини*, *руські*, *роксолани*, *рутенці*. Стосовно українських земель поряд із широко вживаною назвою «Русь» поступово впроваджувався термін «Україна».

■ *Українські землі в другій половині XIV – першій половині XVI ст.*

значну політичну автономію. Окремі українські землі мали змогу провадити незалежну політику. І навіть після ліквідації удільних князівств (Київське князівство існувало до 1471 р.) зберігався паритет у владній верхівці Великого князівства Литовського між двома провідними етнічними групами – литовською і руською. Фактично половина титулованої знаті князівства була русинами за походженням.

Українське населення становило значну частину мешканців Молдовського князівства. У другій половині XIV – першій половині XVI ст. українська знать брала широку участь в управлінні державою. Українська мова була мовою офі-

ційного діловодства та літописання, відчувався виразний вплив української культури і правової системи на життя краю. Показово, що й столиці середньовічного Молдовського князівства (Сірет, Сучава) розташовувалися на українсько-волоському етнічному прикордонні. Однак з часом, через територіальні й демографічні зміни, частка українців у середовищі молдовської знаті, як і українського населення загалом, суттєво зменшилася. Столицю перенесено до міста Ясси. До середини XVI ст. Молдовське князівство втратило первісний переважно український характер.

У пізньому середньовіччі значні простори з українським населенням існували на Закарпатті у складі Угорського королівства. У цьому регіоні на заході українська колонізація (тобто освоєння нових земель) стикалася зі словацькою, на півдні – з угорською, на південному сході – з волоською (волохи – давня назва молдован і румунів), що приводило до появи етнічно змішаних територій. Хоча більшість аристократичних родів Угорського королівства, залучених до влади, і власників земельних маєтків мала угорський родовід, чимало їх походило з інших етнічних середовищ, зокрема й українського. Початок нового часу збігся з розпадом Угорського королівства (вирішальною стала поразка угорсько-чеського війська від турків у битві біля Мохача в 1526 р.). Закарпаття було поділено між Священною Римською імперією на чолі з Габсбургами і Трансильванським (Семигородським) князівством.

На кінець середньовіччя припало перетворення Московського князівства на централізовану самодержавну (з необмеженою владою царя – самодержця) країну. За підтримки монгольських ханів володарі Москви спочатку здобули перевагу над іншими місцевими правителями. Згодом вони зміцнили свою владу, підкоривши в другій половині XV ст. суперників – Ярославське, Ростовське, Новгородське і Тверське князівства, а також позбувшись і монголів. Спроби Московського князівства просуватися на захід призвели до московсько-литовських війн початку XVI ст., під час яких під зверхність Москви потрапила Чернігівщина (не без згоди на те місцевих князів). У 1547 р. великий князь московський Іван IV Грозний проголосив себе царем. Ідеологічним підґрунтям для цього було окреслення себе «господарем всієї Русі» і спроби дорівнятися до найбільших імперій (звідси й твердження, що «Москва – третій Рим»).

Відносна усталеність політичного життя в центральних і західних українських регіонах, які належали до складу Польського королівства і Великого князівства Литовського, контрастувала з невідомістю Степу, який розкинувся на півдні. На Кримському півострові й загалом у Північному Причорномор'ї й Приазов'ї розташувалося Кримське ханство, яке утворилось як відлам Золотої Орди і знаходилося під протекторатом Османської імперії. Північніше розкинулося Дике поле, чи просто Поле, яке тяглося поміж татарськими й українськими фортецями й обіймало ледь не п'яту частину сучасної України. Взаємодія між християнським і мусульманським простором з українського боку підсилювалася господарським інтересом. Він полягав у бажанні захиститися від українодошкульних турецько-татарських набігів і став каталізатором виникнення і розвитку українського *козацтва*.

3. Господарство та соціальні верстви

З наближенням нового часу із Заходу проникала станова система організації суспільства. Українські терени ставали частиною європейського соціального та господарського простору. Стани виникали на підставі не економічних критеріїв, а визначених законами прав, привілеїв і обов'язків. Для людини того часу станова належність була не менш важливою, ніж віросповідання чи етнічне походження. У підсумку сформувалися чотири основні стани – шляхта, духовенство, містяни і селяни. Із часом межі між станами стали майже непроникними.

Особливо закритою була шляхта. У XV і на початку XVI ст. вона накопичувала свої статки не лише завдяки привілеям, які надав король (від 1505 р. польський король не міг видавати укази без згоди шляхти, яка засідала в сеймі), а й за рахунок церкви, містян і селян. Хоча всі шляхтичі були рівні перед законом, насправді між ними існували великі відмінності в достатку, соціальному престижі та політичній впливовості. На найвищому щаблі шляхетської піраміди знаходилися магнати, які мали фактичну монополію на високі посади й величезні землеволодіння. Рівність містян перед законом, передбачена магдебурзьким правом, на практиці теж була умовною. Становище патриція, дрібного купця, торговця, ремісника суттєво різнилося. Чи не найбільше спільного мали між собою селяни, головним тягарем яких були повинності й залежність.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Значний вплив на історію мав і має клімат. Початок XIV ст. ознаменувався різким похолоданням на всій планеті, що з невеликими перервами тривало аж до 1860-х років. В економічному плані одним із найбільш катастрофічних в історії стало XV ст.: 40 зі 100 років були неврожайними, що призводило до голоду. У німецькій літературі XV ст. називають «епохою запустіння», бо суворі зими призвели тоді до загибелі, за різними оцінками, від 20 % до 60 % жителів сіл у Центральній та Північній Європі. Не менше залежала від клімату й економіка, особливо сільськогосподарське виробництво, зокрема на теренах України. Дослідники підрахували, що від середини XIII ст. до середини XVII ст. тут було близько 70 вкрай засушливих і 190 дощових (з буревіями і повеннями) років. Наприклад, у 1575 р. річки так обміліли, що Дніпро могли вброд перейти вівці. Суворішання клімату й загострення боротьби за ресурси уповільнили феодальну роздробленість і посилили політичну централізацію країн Європи.

До початку XVI ст. на теренах сучасної України панувало традиційне натуральне господарство. Часи, коли землевласник не надто сильно втручався в життя селянина, а в містах було реальне самоврядування, згодом вважатимуть утраченим добробутом, хоча й тоді не бракувало злиднів і несправедливостей. Так чи інакше на зламі XV–XVI ст. ситуація змінилася. Пожвавлення господарської діяльності в Європі, зумовлене великими географічними відкриттями, торкнулося й України. У відповідь на *революцію цін* (значне зростання товарних цін унаслідок падіння вартості благородних металів) і зерновий бум феодалі стали перетворювати свої володіння на комерційно орієнтовані господарства – *фільварки*. Вони прагнули залучити якнайбільше селянських земель до своїх маєтків, а самих селян змусити до *панщини*. Одночасно відбувалося *закріпачення* – селяни ставали особисто залежними від землевласників.

Крім традиційних станів початок нового часу на Придніпров'ї, передусім на українсько-татарському порубіжжі, невіддільний від історії козацтва. Найран-

ніші згадки слова «козак» стосувалися татарської сторожі або степових здобичників, на яких скаржилися купці. У 1492 р. уперше в історичних джерелах фіксуються козаки-християни, які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. Козацтво не відразу здобуло соціальний статус, спочатку це було заняття – степовий промисел (від рибальства і мисливства до конвоювання караванів). Дехто йшов «у козацтво» на сезон, а дехто, бездомний і безсімейний, жив так постійно, лише зимуючи у подніпровських містах – Києві, Каневі, Черкасах.

Які зміни відбулися в соціальному та господарському житті України на зламі XV–XVI ст.?

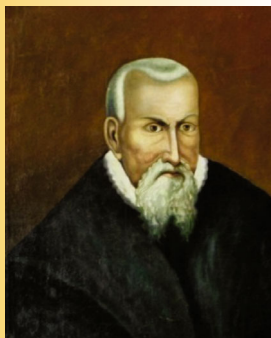
4. Культурно-інтелектуальне життя

Настання нового часу невіддільне від змін у світогляді людини. Одним із найважливіших процесів розумового й культурного життя епохи Відродження було розширення знань про навколишній світ, які набували людинознавчого й етнографічного* характеру. Гуманісти розвивали ідею «єдності роду людського». Одночасно із змінами у світогляді зростало значення етнічних (національних) спільнот, які формувалися на основі спільної мови, релігії та території. Перед українцями, позбавленими власної держави, поставало подвійне завдання: відстоювання етнічної самобутності та боротьба за політичне самовизначення.

12

ЦІКАВО ЗНАТИ

■ Портрет Юрія Дрогобича (Котермака). Художник невідомий. Близько 1494 р.

Навчання вихідців з українських земель у європейських університетах бере початок із середини XIV ст. У XV ст. їхня кількість швидко зростала, зокрема в італійських університетах. Серед студентів-українців, які в той час навчалися в італійських університетах, був Юрій Котермак із Дрогобича, який здобув ступені доктора філософії і доктора медицини в Болонському університеті наприкінці 1470-х років. Згодом він читав там лекції з астрономії і математики, а в другій половині 1480-х років перебрався ближче до батьківщини й викладав астрономію і математику в Ягеллонському (Краківському) університеті. Дослідники припускають, що його лекції слухав Миколай Коперник. У першій половині XVI ст. найпомітнішою постаттю серед українців, які навчалися в західноєвропейських університетах, був Станіслав Оріховський, який згодом здобув славу видатного латиномовного письменника.

Важливим чинником у поширенні ренесансних ідей у XV–XVI ст. було навчання вихідців з українських земель у європейських університетах. Ці виїзди молоді на навчання здебільшого не були випадковими, викликаними тільки приватними причинами – волею батьків-шляхтичів чи власними науковими захопленнями. Їх також зумовлювали економічний розвиток міст, активізація торговельних зв'язків, що породжувало потребу в освічених людях, фахівцях тогочасних інтелігентних професій – лікарях, юристах, учителях. Була й потреба у «вчених людях» – теологах-полемістах і письменниках-полемістах.

*Етнографія (від грец. *етнос* – плем'я, народ; *графо* – пишу) – наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут народів.

Усе ж світогляд і цінності людини в той час на українських теренах формувала переважно церква. Порівняно з попередніми часами, її становище від кінця XIV ст. змінилося. Позбавлена княжої опіки, із стимулятора духовного життя церква перетворювалася на національно-політичну силу, ставала оборонцем української ідентичності. Однак тоді, на межі середньовіччя і нового часу, діяльність церкви, яка за своєю природою була консервативною (тобто на працювала зміни і реформувалася вкрай повільно), було спрямовано тільки на те, аби зберегти непорушність давніх структур. Отож церква не завжди могла сформулювати ефективну відповідь на виклики часу. Поширення ренесансної культури утримувало українські терени в європейському культурному просторі. Однак за умов втрати державності (поширення на українські землі влади Польського королівства) відкривало шлях для покатоличення і колонізації суспільної верхівки.

Визначте обставини поширення і вплив гуманізму й ренесансної культури на українські терени.

13

ПОДИСКУТУЙМО

Прочитайте фрагмент із твору Станіслава Оріховського «Напучення польському королю Сигізмунду II Августу» (1543 р.): «Передусім знай, що не кожна людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба іще, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою. Так і природні здібності хоч би які були високі, але людина, яка знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали. Але чому не треба слухати тих, хто відраджує вивчати мистецтва, без яких життя є варварським і нікчемним? (Це стосується всякого правління, а найбільше світської влади). А тому, що ніхто не зробить нічого корисного навіть у найнезначнішому мистецтві, якщо не буде вчитися» (Оріховський С. Твори / пер. з латинс. та старопольс. В. Д. Литвинова. Київ, 2004. С. 35). Уявивши себе українським мислителем зі зламу XV–XVI ст., підготуйте звернення до правителя (5–7 речень) з урахуванням інтересів рідного краю.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Відвідавши місцевий музей (краєзнавчий, історичний та ін.), доповніть цей параграф кількома текстовими або візуальними відомостями з історії рідного краю часів пізнього середньовіччя. За потреби скористайтеся віртуальними мандрівками до музеїв (як-от до Національного музею історії України у Києві).

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

<https://cutt.ly/RhoY5QV>

1. Коли в Європі відбувся перехід від середньовіччя до нового часу? З якими подіями його зазвичай пов'язують історики?
2. За картою схарактеризуйте політичне становище українських теренів на зламі XV–XVI ст. Укажіть найбільші українські міста.
3. Скориставшись інтернетом, а також спираючись на попередні знання, доберіть відомості про життя містян і селян в Україні у XIV–XV ст.
4. Визначте зміни, які відбувалися в політичному, господарському і культурному житті України на межі середньовіччя і нового часу.
5. Як ви гадаєте, що означали для мешканця пізньосередньовічної України такі цінності, як вітчизна й громадянство?

Українські землі у складі Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.)

14

Попри строкату політичну підпорядкованість пізньосередньовічної України, від XIV ст. політичне, економічне, соціальне та культурне життя більшості українців визначали дві держави – Польське королівство і Велике князівство Литовське. Для українців важливою була як кожна окрема держава, так і відносини між ними, оформлені в XIV–XVI ст. низкою об'єднувчих угод. Унії поступово зміцнювали зв'язки між двома країнами і завершилися створенням у 1569 р. єдиної держави – Речі Посполитої (буквально – Республіки). Над українськими територіями, які раніше належали Литві, було встановлено польське правління.

Утворення Речі Посполитої значно вплинуло на спосіб життя українців. Воно остаточно підвело ризик під княжим періодом, включило місцеве населення в новий суспільно-господарський порядок, зміцнило зв'язки України із Заходом. Одночасно суспільно-політичний лад Речі Посполитої, який називають *шляхетською демократією*, був сповнений численними протиріччями. З локальних вони могли легко перетворюватися на регіональні й навіть державні соціальні, релігійні та інші конфлікти. Найбільшим опонентом шляхти, яка визначала суспільну атмосферу Речі Посполитої, стало українське козацтво, яке згодом реалізувало ідею Козацької держави.

Працюймо над проєктами

1. Об'єднавшись у малі групи, розгляньте географічне положення Речі Посполитої. Проаналізуйте природні ресурси та визначте економічні можливості регіону загалом і українських теренів зокрема. Результати роботи в групах презентуйте на одному з уроків.
2. Підготуйте повідомлення про відображення подій української історії XVI – першої половини XVII ст. в художній літературі. Запропонуйте однокласникам підготувати відгуки на ваші повідомлення.
3. Доберіть матеріал про історію рідного краю XVI – першої половини XVII ст. Які пам'ятки збереглися з того часу? Як тогочасна історія відображена в пам'ятниках, топонімах (назвах сіл, міст, вулиць), народних переказах? Опишіть зібраний матеріал і підготуйте презентацію.

Фрагмент карти Вацлава Гродецького з детально окресленими землями України на захід від Дніпра: Волинь [Volhinia], Поділля [Podolia], Русь [Russia]. Друга половина XVI ст.

§ 2. ПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У XVI ст. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р.

1. Політико-адміністративний устрій українських територій у складі Польщі і Литви

У першій половині XVI ст. терени сучасної України були слабо пов'язаними, адже підпорядковувалися різним державам. Попри політичну розпорошеність, основні події української історії в той час розгорталися на теренах Польського королівства та Великого князівства Литовського. Процес їхнього зближення тривав від Кревської унії 1385 р., доповнювався новими умовами і втягував старі руські (українські) князівські еліти в польсько-литовський політичний, господарський, соціальний і культурний (мовний і релігійний) простір. Суспільне життя, сформоване на традиціях княжої доби, поступово відходило в минуле.

15

■ Українські землі в XVI – першій третині XVII ст.

Упродовж XVI ст., поглинаючи нові території, польська влада фокусувала політичні та економічні інтереси на українських теренах – передусім тих, які належали до Великого князівства Литовського. Польське королівство було поділено на воєводства й землі на чолі з воєводами, яких призначав король. З них на українські терени припадало три воєводства – Руське (1434 р.), Подільське (1434 р.) і Белзьке (1462 р.). Кожне мало власний парламент (земський сеймик) із місцевої шляхти. Місцеві сеймики обирали послів до парламенту королівства (сейму). Найважливішими привілеями польської шляхти було звільнення від оподаткування та виняткове право посідати уряди у воєводствах (землях) і королівських замках.

Польське королівство було державою із вкрай слабкою централізацією. Це двояко впливало на стару українську землевласницьку знать і міський патриціат. З одного боку, шляхетські й міські привілеї діяли дуже заманливо, втягуючи українську верхівку у простір польської політики й культури. А з другого – слабкість центральної (королівської) влади, її майже повна залежність від місцевих настроїв, які проявлялися під час шляхетських сеймиків, давала змогу не тільки польській, а й українській знаті підтримувати традиційний лад. Історія наче замикалася навколо містечок і князівських замків, де політичні зміни мало впливали на повсякденне життя, яке тривало тут з київських княжих часів.

Литва була більш централізованою державою. Тут шляхта сплачувала податки, несла військову службу, великий князь пильно наглядав за численними службовцями та урядовцями. Однак польські впливи ставали дедалі сильнішими й у Литві. Так, було запроваджено воєводський устрій: на українських землях утворено Київське (1471 р.), Волинське (1566 р.) і Брацлавське (1566 р.) воєводства. Прийняття литовською правлячою верхівкою католицизму та утвердження Литви як католицької країни також позначалося на українцях і білорусах, які часом відчували дискримінацію. Дехто із них у відповідь вирушав до православної Московщини. Проте здебільшого на українських територіях влада зберігала ознаки тієї «старовини», яку литовці обіцяли «не рухати». Так Україна у складі Великого князівства Литовського зберігала, хоч і в обмеженому вигляді, державність.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Волинь і Київщина у Великому князівстві Литовському мали особливий статус як пограничні землі. З одного боку, тут особливо гостро відчувалася безперервна війна зі степовими ордами, а з другого – ці українські терени були місцем для перемовин, відігравали важливу роль у дипломатії князівства з Кримською, Казанською, Астраханською, Заволзькою і Ногайською ордами, Туреччиною і Молдавією. Упродовж 1515–1540 рр. цими землями пройшло щонайменше два десятки посольств. Маршрут прямування послів і гінців був незмінним: Черкаси – Київ, а далі – залежно від кінцевої мети: через Мозир до Вільна або через Луцьк на Краків. Київський воєвода і прикордонні старости, користуючись значною самостійністю, нерідко вступали у політичні відносини з Кримським ханством від імені всього Великого князівства Литовського.

Традиційно обов'язками містян, монастирських підданих і місцевої знаті, особливо на Київщині, були прийом на своїх подвір'ях литовських і татарських послів і гінців, забезпечення їх усім необхідним (зокрема, підводами, перекладачами), супроводження дипломатів до орд.

Визначте характерні риси політико-адміністративного устрою українських територій у складі Польського королівства і Великого князівства Литовського.

2. Люблінський сейм 1569 р. та вплив його рішень на становище українських земель

Люблінська унія 1569 р. – одна з найбільш значимих подій в історії Центрально-Східної Європи. Цей польсько-литовський союз завершив тривалий процес об'єднання двох держав в одну Річ Посполиту. Люблінській унії передували шість польсько-литовських союзів (починаючи від Кревської унії 1385 р.), які встановили одну правлячу династію, визначили спільні зовнішньополітичні цілі, зблизили адміністративний устрій, систему судочинства та соціальну структуру населення. Ключовим елементом цієї структури був чисельний шляхетський стан з розвинутою системою привілеїв і способів впливу на владу.

Польсько-литовські союзи були складним викликом для політичного статусу Русі-України. Нові права та привілеї за польським зразком, які за результатами унії отримувала литовська шляхта, поширювалися тільки на католиків. Для православних аристократів це означало неможливість обіймати високі державні посади, що й викликало їхній опір. Однак до початку XVI ст. гострі опозиційні настрої вщухли. Останнім таким проявом було повстання литовсько-руського магната Михайла Глинського 1508 р., у результаті якого він утік до Москви, де отримав чин боярина й великі земельні маєтності.

На середину XVI ст. не лише на політичній карті, а й у суспільному житті українців вже мало що нагадувало про княжі часи. Руське право, церква та мова втрачали колишнє провідне значення, конкуруючи з латинськими впливами і польською мовою. Водночас українська еліта стояла перед вибором: стати в опозицію до королівської влади, спираючись на княжу традицію, або таки її підтримати. Вибір на користь королівської влади – а по суті, централізації держави та уніфікації соціального й культурного життя – дав би змогу успішніше, аніж до того, протистояти турецько-татарській і новій московській загрози.

Причини укладення Люблінської унії 1569 р.

з польського боку	з литовського боку	з українського боку
<ul style="list-style-type: none"> • утілення планів перетворення Польського королівства на потужну політичну й економічну силу в Європі • зацікавленість магнатів і шляхти в набутті нових земельних володінь для розвитку фільваркового господарства 	<ul style="list-style-type: none"> • прагнення здобути союзника в боротьбі з Московським царством, яке провадило агресивну політику просування на захід • зацікавленість у польській моделі державності з широкими політичними правами і становими привілеями для шляхти 	<ul style="list-style-type: none"> • відчуття загрози з боку відкритого степового прикордоння, прагнення здобути захист від турецько-татарських нападів • бажання поєднати традиційний (із княжих часів) місцевий лад із новими привілеями, якими користувалася польська шляхта

Поштовхом до дій стала Лівонська війна, яка розпочалася в 1558 р. Це була війна Московського царства з Лівонією – державою, що займала території сучасних Латвії та Естонії й межувала з Великим князівством Литовським. У 1563 р. московські війська вторглися на білоруські терени Великого князівства Литовського. Однак однієї зовнішньої загрози було замало, аби відбулося об'єднання Польщі й Литви в одну державу. Навіть більше – литовська знать боялася злиття з Польщею. У Польському королівстві передумови нової унії визрівали в іншій площині – соціальній та економічній. Польські магнати із заздрістю дивилися на родюче українське Правобережжя. Володіння ними віщувало колосальні прибутки в умовах різкого зростання в Європі цін на збіжжя. Аби просуватися до Дніпра, потрібна була підтримка держави.

Переговори про нову унію тривали кілька років. Урешті-решт король польський і великий князь литовський Сигізмунд II Август скликав 23 грудня 1568 р. сейм у Любліні за участі обох сторін. Обговорення питання унії розпочалося 10 січня 1569 р. Воно відбувалося в гострій боротьбі прихильників різних моделей державного об'єднання: польська сторона прагнула до інкорпорації (включення) Великого князівства Литовського, посилаючись на свої права на ці землі, а литовська, особливо магнати, – до збереження суверенітету в межах майбутньої конфедерації. Головним противником унії з боку литовських магнатів був князь Миколай Радзивілл. (На картині «Люблінська унія» знаменитий польський художник Ян Матейко зобразив його на колінах, але з оголеним мечем перед королем.)

Не дійшовши згоди, 1 березня 1569 р. майже всі представники Великого князівства Литовського залишили Люблін. По суті долю унії вирішив Василь-Костянтин Острозький, найвпливовіший із українських князів, підтримавши короля. Невдовзі частина середньої та дрібної шляхти князівства, насамперед з українських земель, які прагнули розширити свої права і зрівнятися з польською шляхтою, висловилися за входження своїх воєводств (Брацлавського, Волинського, Київського) безпосередньо до Польського королівства. Сигізмунд II Август дав згоду на прилучення цих воєводств до Польщі, залишивши в них місцеве судове право і гарантувавши непорушність прав і привілеїв шляхти. Таким чином українські терени перейшли під польську владу ще до укладення унії.

✓ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Портрет Василя-Костянтина Острозького. Художник невідомий. XVIII ст.

Василь-Костянтин Острозький (1526/1527–1608) – український князь, магнат, військовий, політичний і культурний діяч. Підтримавши короля на Люблінському сеймі, збільшив свій політичний вплив (отримав характеристику «некоронованого короля Русі»), провадив фактично самостійну політику. У володіннях князя працювало близько 60 тис. підданих. Показав приклад успішного використання зв'язків між політикою, релігією та культурою. Перетворив Острог на центр православної освіти в Речі Посполитій.

За такої ситуації – як-то згоди на унію представників від українських земель, втрати територій, погроз від короля скасувати попередні привілеї, війни з Московією – литовські магнати були змушені погодитися на відновлення переговорів. Посли Великого князівства Литовського повернулися до

Любліна, і 28 червня було укладено угоду про утворення польсько-литовської держави. **1 липня 1569 р.** цю угоду, названу *Люблінською унією*, затвердили представники Польського королівства і Великого князівства Литовського. Було складено присягу на унію, а потім – відправлено молитву за неї в костелах. 4 липня унію формально затвердив король.

Люблінська унія створила польсько-литовську державу – Річ Посполиту – з єдиним правителем (польським королем і великим князем литовським) і парламентом (виборним сеймом і сенатом, у якому засідали призначені королем найвищі державні чиновники, воєводи, каштеляни та представники вищого духовенства). Усі привілеї польської шляхти поширено на знать Великого князівства Литовського, яке зберігало автономію – власну адміністрацію, судочинство, військо, скарбницю. Представникам панівної верстви надано право на володіння маєтностями в обох частинах держави. У Речі Посполитій домінувало Польське королівство, яке розширило територію і зміцнило своє політичне становище.

Українські воєводства, включені до королівства, отримали гарантії щодо використання руської мови в судах і адміністрації та захисту прав православної церкви. Однак, як уважають історики, спроби збалансувати державний устрій Речі Посполитої, врахувавши інтереси українців і білорусів, були запізнілими й практично не були реалізовані. Це заклало передумови для майбутніх конфліктів. Особливої гостроти після Люблінської унії набули питання віри та мови. Зростала напруга і в земельних відносинах. Польські магнати і шляхта сприйняли Люблінську унію як можливість створювати на українських теренах прибуткові маєтки, експлуатуючи місцевих селян і містян. З другого боку, об'єднання українських земель неабияк консолідувало українське населення.

Визначте історичні обставини, які зумовили укладення Люблінської унії 1569 р. Схарактеризуйте рішення Люблінського сейму та їхній вплив на становище українських територій.

ПОДИСКУТУЙМО

Прочитайте витяг із постанови Люблінського сейму про унію Польського королівства і Великого князівства Литовського від 1 липня 1569 р.: *«Королівство Польське і Велике князівство Литовське віднині складають вже одне, неподільне тіло, а також одну, спільну Річ Посполиту <...> Щоб одна сторона давала другій пораду й допомогу, його королівська милість має зберігати в цілості непорушно всі права і привілеї, що належать землям і народам Корони Польської та Великого князівства Литовського, у яких би грамотах ці права і привілеї не були дані предками його королівської милості та його королівською милістю, – чи в давні часи, чи від початку унії, – всі права і привілеї, дані всім загалом і приватним особам, а також вольності, почесні, привілеї і службові посади обох народів, суди, особливі звання, князівські стани, шляхетські роди згаданих народів, судові рішення, здавна і до цього часу міцно й непорушно зберігати. <...> всі права, привілеї, які дані предками його королівської милості і самим його королівською милістю від початку унії й до теперішнього часу у Великому князівстві Литовському народам литовському, руському, жмудському та іншим народам і жителям Великого князівства Литовського, а також землям і повітам, родам і особам, мають залишатися цілими і непорушними»* (Історія України: Хрестоматія / упоряд. В. М. Литвин. Київ, 2013. С. 150–152).

Чи відображено в цій постанові інтереси українського населення? Українські князі підтримали постанову Люблінського сейму. А як вчинили б ви, будучи його учасником?

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Розгляньте картину Яна Матейка «Люблінська унія» (1869 р.). Уявіть себе учасником Люблінського сейму 1569 р. (як-от, Василь-Костянтин Острозький, Миколай Радзивілл). Підготуйте від його імені промову, у якій висловте обґрунтовану згоду або заперечення ухвалам сейму. Аргументуйте свій виступ фактами, тримаючи в полі зору стан вище українських територій на середину XVI ст.

20

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Коли Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в Річ Посполиту? Схарактеризуйте передумови і перебіг Люблінського сейму.
2. За картою опишіть, як змінився адміністративно-політичний устрій українських територій у зв'язку з утворенням Речі Посполитої.
3. Використовуючи додаткові джерела інформації, дізнайтеся більше про рід князів Острозьких. Яку роль відіграли жінки цього роду в культурному розвитку України? Підготуйте генеалогічну довідку.
4. Чому українські князі (як-от, Василь-Костянтин Острозький) і шляхта на Люблінському сеймі виступили на боці короля Сигізмунда II Августа?
5. Як ви гадаєте, чому в історичній літературі трапляються різні, інколи протилежні, оцінки Люблінської унії — від схвалення до засудження?

§ 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В XVI ст. ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

1. Становий поділ

У середньовіччі вважали, що найкращим є поділ суспільства на три стани: «ті, хто моляться» (священники й ченці), «ті, хто воюють» (лицарі) і «ті, хто працюють» (селяни, ремісники). Однак із розвитком суспільства – зокрема, у зв'язку із зростанням кількості населення, появою нових економічних потреб, ускладненням політичних відносин, розбудовою системи влади й управління – такий поділ зазнавав змін. Тому-то на порозі нового часу і в Західній Європі, і в Україні, попри старі уявлення про Богом установлений суспільний порядок, відбувалися складні перетворення: становий поділ залишався, але вже суттєво відрізнявся від середньовічного.

✓ ЦІКАВО ЗНАТИ

Уявлення про поділ суспільства на стани ґрунтувалося на біблійній легенді про Ноя, який поділив обов'язки між синами Симом, Хамом і Яфетом. Так виник латиномовний афоризм «*Tu Sem ora, Cham labora, Japhet rege et protege*» («Ти, Симе, молися, Хаме – працюй, Яфете – управляй і захищай»).

На межі середньовіччя й нового часу чисельність українців становила близько 4 млн (упродовж XVI ст. зросла до 5,2 млн), а соціальний склад характеризували відмінності в політичному та економічному розвитку різних регіонів. Водночас загальні зміни, які відбувалися в суспільстві, формували чіткі межі між станами – групами людей, яких об'єднувало однакове правове становище. Суспільство мало ієрархічну будову, тобто одні стани підпорядковувалися другим, що зумовлювалося не тільки соціально-майновою нерівністю, а й глибшими уявленнями про суспільний устрій і заняття людини.

У XVI ст. основними соціальними станами в Україні стали шляхта, духовенство, містяни й селяни. Підставою для їх формування були верстви з княжих часів. Так, розвиток шляхти як соціальної групи сягав періоду, коли оточення князя (дружинники, бояри) перетворювалося на окремий прошарок суспільства. Його характерними рисами були особисте володіння земельною власністю та обов'язок служби своєму володареві. Історичним попередником містян як стану було населення давньоруських міст. Їхні мешканці, на відміну від західноєвропейських середньовічних містян, не мали законодавчо закріплених прав і привілеїв. Станові ознаки містян формувалися на теренах України від XIV ст.

G Поясніть причини поділу суспільства на стани. Назвіть основні соціальні стани на українських теренах у XVI ст.

2. Шляхта

Шляхтою (від нім. *geschlecht* – рід) називали привілейовану суспільну верству, яка сформувалася в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, зокрема й на українських теренах, у XIV–XVI ст. Шляхта поповнювалася вихідцями з різних соціальних груп, які отримували політичні,

Відевідайте етнографічний музей. За потреби скористайтеся можливістю віртуальної мандрівки. Довідайтеся про вбрання і побут різних верств українського суспільства в ранній новий час. Як ви гадаєте, коли умови для життя людини були зручними – тоді чи тепер?

■ Українське панство XVI ст.
Реконструкція З. Васіної

майнові права й свободи та несли військову службу. У Польському королівстві, а згодом у Речі Посполитій шляхті через сейм вдалося встановити майже повний контроль над королем (урешті-решт у 1573 р. вона домоглася права обирати собі монархів).

Шляхта не була однорідним середовищем. На Волині й у Центральній Україні розрізняли князів, панів, зем'ян, бояр. І якщо бояри виконували різні доручення й особисто несли військову службу, то привілейованість зем'ян ґрунтувалася на родовитості й спадковому землеволодінні. Щодо панів, то вони були членами великокнязівської ради, а участь у військових походах брали із власним військом. Князі ж узагалі були титулованою знаттю, яка творила замкнуту групу в межах шляхетського стану. Ні за багатство, ні за вплив чи високі урядові посади не можна було стати князем: князем був лише син князя. Деякі князі ставали в рішучу опозицію до королівської влади.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У XVI ст. казали: «Королем стають, князем народжуються».

Ні король, ні сейм не могли надати князівський титул. За весь час існування Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої корпорація князів поповнилася родинами не князівського походження двічі – Радзивіллів (у 1547 р.) і Любомирських (у 1647 р.). Їх титулували імператори Священної Римської імперії.

На українських теренах у складі Польського королівства (до середини XVI ст.) шляхетська рівність була більш виражена. Тому-то українська знать Великого князівства Литовського, особливо її нижчі верстви, прагнула якнайшвидше зрівнятися у правах із польською шляхтою, підтримуючи польсько-литовську унію. Але й тут між різними групами існував якщо не конфлікт, то принаймні напруга у відносинах. Так чи інакше, дрібна шляхта заздрила заможній. Крім шляхтичів-землевласників, існувала безземельна група – *шляхта-голова* і шляхта, яка служила на дворах заможної шляхти, – так звані *двірські*.

На кінець XVI ст. шляхетська верства в Речі Посполитій зазнала змін. Це було пов'язано з виокремленням прошарку магнатів (від лат. *magnus* – великий) – великих землевласників князівського походження. Вони поєднували власність і політичний вплив, і майже не підпорядковувалися королівській владі. Розпоряджались власним військом. Серед магнатів на українських землях особливо виділялися князі Вишневецькі, Заславські, Корецькі, Острозькі, Четвертинські, Чорторійські (Чарторизькі). Відносини між магнатами і шляхетством були суперечливі: з одного боку, шляхта підіграла князям і панам, а з другого – прагнула обмежити доступ магнатів до державних посад і земель.

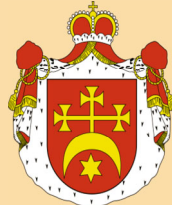
Спеціальну історичну дисципліну, яка вивчає герби, кольорові емблеми, які належать особам, родам чи спільнотам, називають геральдикой. Розгляньте деякі герби українських князівських родин, а також герб Речі Посполитої. Поцікавтеся історією гербової традиції, правилами складання і використання гербів. Як ця традиція відображена в минулому й теперішньому вашого краю?

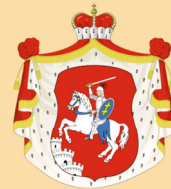
■ Герб Речі
Посполитої

■ Герб
Острозьких

■ Герб
Вишневецьких

■ Герб
Чорторійських

G Визначте шляхи й особливості формування на теренах України шляхетської верстви. Що означала шляхетська рівність?

3. Духовенство

Окремою суспільною верствою було духовенство, яке не підлягало світському суду, мало свою ієрархію. У княжий період духовенство утримувалося за рахунок державного скарбу, так званої десятини. Князі надавали церкві земельні угіддя, які ставали головним джерелом церковних прибутків. Нижче духовенство жило за рахунок плати за треби (хрещення, вінчання, поховання). Під польською і литовською владою православне духовенство втратило привілейоване становище і було поставлене під контроль світських правителів-католиків. Особливо це стосувалося вищих церковних посадовців – єпископів і митрополитів. Нижче ж духовенство залежало від землевласників, на чиїх землях розміщувалися парафії – церковні адміністративні одиниці, які об'єднували вірян одного храму.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Труднощі православної церкви в XV–XVI ст. були пов'язані не тільки з політикою польсько-литовської влади, а й з великими політичними змінами – падінням Візантійської імперії. Завоювання турками Константинополя в 1453 р. поглибило інтелектуальний та культурний застій і позбавило православну церкву натхненника. Утративши внутрішні й зовнішні стимули, православна культура на деякий час занепала, зосередилася на обрядовості.

Духовенство поділялося на чорне (мешканці монастирів – ченці, черниці) і біле (парафіяльні священники). На відміну від шляхти, духовенство не було замкнутою становою групою, хоча й прагнуло відособленості, часто передаючи парафії у спадок (передусім на західноукраїнських землях). Попри це, його ряди постійно поповнювали представники інших суспільних прошарків. Біле, тобто церковне, духовенство було близьким до селянства. Монастирське ж духовенство мало тісніші зв'язки із шляхтою. Серед церковних діячів було багато вихідців із середньої та дрібної шляхти.

Чому духовенство становило окрему суспільну верству? У чому проявлялася його окремішність?

4. Містяни

У XV ст. на українських теренах, особливо у складі Великого князівства Литовського, пошвидко відбувалося містобудування. Підставою для заснування нових міст були королівські привілеї. Міста виникали передусім як податково-адміністративні й торгові осередки у володіннях великих землевласників, деякі виростали довкола новозбудованих замків. Вони довго зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані із сільською округою і сільсько-господарськими заняттями. У XVI ст. найбільш людними були західноукраїнські міста, натомість на східному Поділлі та Київщині розвиток міст гальмували татарські напади.

24

Зі змінами в правовому статусі міст, зокрема поширенням магдебурзького права, містяни набували особливих прав і привілеїв – на самоврядування, свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі), сплату чиншу (фіксованого грошового податку). Так відбувалося їхнє перетворення на окремий стан. Цей процес захопив також міста й містечка, які належали магнатам або церкві. Водночас містяни були змушені або пристосовуватися до шляхетських порядків, або відстоювати свої права, зокрема, на торгівлю, яку шляхта намагалася зосередити в своїх руках. Так купці почали вкладати капітали у фільварки і намагалися видати дочок заміж за шляхтичів.

■ Львівські містяни XVII–XVIII ст.
Реконструкція З. Васіної

Щоб користуватися міським правом, потрібно було набути міське громадянство, яке ставало спадковим. Умовою цього було володіння в місті нерухомістю. Однак реальний вплив на міське самоврядування мала тільки невелика його частина – *патриціат*, тобто купецько-лихварська верхівка, члени магістрату. На іншому краю міського життя були *низи* – мешканці, які не вважалися громадянами міста, однак підлягали міській юрисдикції: позацехові ремісники (партачі), підмайстри, комірники, халупники, наймити, жебраки. Найчисельнішим було *поспільство* – середній прошарок містян: ремісники, крамарі, особи, які займалися промислами і сільським господарством. У містах точилася соціальна боротьба між патриціатом та міськими низами. Деякі ремісники взагалі залишали міста і переносили майстерні до маєтків шляхти.

Як відбувалося формування міщанства як стану? Схарактеризуйте внутрішній поділ у середовищі містян.

5. Селяни

Оснoву населення українських земель становили селяни. За правовим становищем вони поділялися на тих, хто мешкав на королівських землях, і тих, хто жив на землях магнатів (шляхти) або церкви (монастирів). Серед селян були як особисто вільні, так і прикріплені до свого наділу й відповідно до землевласника. Особисто вільних селян називали *похожими*, а прикріплених до наділу – *непохожими*.

Неоднорідність селянства проявлялася в різних формах залежності, як-от: *слуги* – селяни, які відбували особисту службу в господаря, у разі потреби вирушали з ним у військовий похід; *данники* – сплачували данину за користування землею, а також мисливськими й бортними угіддями (натуральну данину поступово витіснила грошова плата); *тягли* – відробляли панщину та працювали в господарстві свого господаря, виконуючи «тяглу» службу, тобто обробляли землю своєю худобою, сплачували податки та виконували різні повинності.

У XVI ст. відмінності між групами залежного селянства стиралися. Це було зумовлено утвердженням фільваркової системи господарювання, зорієнтованої на продаж сільськогосподарської продукції. Фільварки потребували робочої сили, а це зумовлювало поширення відробіткової ренти, тобто *панщини*, й обмеження особистої волі селян – запровадження *кріпацтва*. Землевласники конкурували між собою за робочу силу, а тому усіляко намагалися обмежувати пересування селян. До рук приватних власників, які намагалися отримати якомога більший прибуток, через оренду потрапляли й державні села.

■ Українські селяни XV–XVI ст.
Реконструкція З. Васиної

Оренда (пізньюлат. *arrendare* – здавати в найми, наймати) – тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням, виробничими площами та іншим майном на договірних засадах.

Панщина – форма залежності (повинності, відробіткова рента), яка передбачала примусове й безоплатне виконання селянами певного обсягу робіт на користь землевласника.

Рента (нім. *Rente*, фр. *rente*, від лат. *reddo* – повертаю, оплачую) – дохід, який отримує власник за використання його землі, майна чи капіталу іншими особами. Основними формами ренти в минулому були: відробіткова (панщина), натуральна (частиною врожаю або видобутих корисних копалин), грошовий податок (чинш).

Фільварок – шляхетське господарство, засноване на одногалузевому (приміром, сільське господарство) або багатогалузевому (тваринництво, промисли, ремесла тощо) виробництві, зорієнтованому на продаж.

На формування залежного селянського стану була спрямована земельна реформа, проведена Сигізмундом II Августом згідно з «Уставою на волюки» 1557 р. Вона стосувалася королівських (великокнязівських) маєтків, однак указувала напрям змін і для шляхетських господарств. Мета реформи – впорядкувати селянське землеволодіння, відкрити можливості для створення фільварків (на кращих землях), урегулювати платежі й повинності. Основною одиницею

виміру землі й нормування повинностей підданих ставала *волока* (її розмір коливався залежно від регіону – здебільшого становив приблизно 20 га). «Устава» проголошувала підданих власністю великого князя, встановлювала розміри панщини (два дні на тиждень для тяглих селян з волоки), регулювала відхід підданих на заробітки.

Поясніть, чому впродовж XVI ст. зростала частка залежних селян, змушених працювати на панщині.

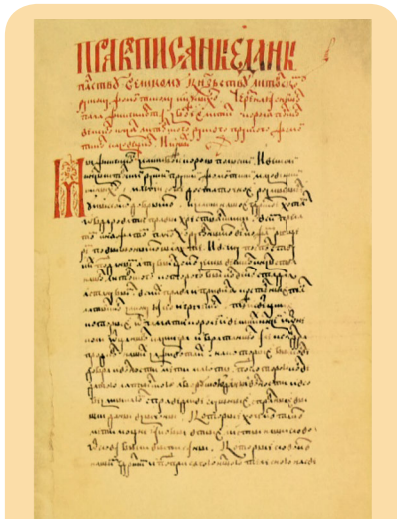
6. Литовські статuti

Середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі становою приналежністю людини. Не існувало загальних для всього населення законів. Кожна соціальна група керувалася своїми правовими нормами, які з часом нагромаджувалися. На межі середньовіччя і нового часу такий спосіб правового регулювання, який спирався на королівські (великокнязівські) привілеї, вичерпав себе. Виникла потреба у створенні зводу законів, який би узагальнив і систематизував станові правові норми (ішлося передусім про шляхетську спільноту) і мав загальнодержавну дію.

Таким зводом законів, який набув поширення в Україні, стали **Литовські статuti 1529 і 1566 р.*** Їхніми джерелами були положення «Руської правди», німецьких і польських суддебників, деякі норми римського і звичаєвого права.

Досконалість Литовських статутів для свого часу полягала в тому, що вони об'єднали положення державного, цивільного, сімейного, земельного, військового, кримінального, процесуального права і проголосили його чинність на всій території держави. Статuti увібрали в себе й дещо з гуманістичних ідей, як-от: поняття однакової відповідальності перед законом, право особи на адвокатський захист, принцип персональної відповідальності (коли провина правопорушника не поширюється на членів його родини), захист особистих і майнових прав жінок, рівність прав представників різних конфесій та етнічних груп.

Поява Литовських статутів великою мірою була пов'язана з Україною. Статuti укладено староукраїнською і старобілоруською мовами, і тільки згодом перекладено польською, латинською. Другий Статут з огляду на політичну роль шляхти Волинської землі під час його укладення названо «Волинським». Литовські статuti проголошували рівні права для всіх жителів князівства незалежно від походження, соціального стану і віросповідання

■ Титульний лист Першого Литовського статуту 1529 р. Заголовок: «Права писані надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жемайтійському й іншим...»

*У 1588 р. було ухвалено третій Литовський статут, який остаточно закріпив привілеї шляхти, юридично оформив закріпачення селян. На українські терени він не поширювався.

(католицького і православного). Водночас вони обстоювали перш за все особисті, майнові й політичні права привілейованих груп населення – князів і шляхти. Другий Статут урівняв у правах князів-магнатів і шляхту, утвердив ідею самоврядної шляхетської держави, подібної до Польського королівства, став своєрідним кодексом «народу-шляхти». В Україні – на території Волині, Київщини, Поділля і Чернігівщини – Литовські статuti діяли аж до ХІХ ст.

Схарактеризуйте загальну спрямованість і зміст Литовських статутів. Яким був їхній вплив на українське суспільство?

ПОДИСКУТУЙМО

Якщо ознакою європейського середньовіччя були феодальні війни (на Русі – князівські усобиці), то новий час характеризувався певною унормованістю. Цьому сприяли зміцнення державної влади, розвиток судової системи, зміни в повсякденні. Однак, на думку дослідниці Наталії Старченко, ситуація на українських землях була інакшою. Значний вплив на суспільні відносини в ХVІ–ХVІІ ст. мали шляхетські конфлікти. З одного боку, вони послаблювали центральну владу, руйнували державний порядок, а з другого – провокуючи конфлікт, підштовхували сторони до переговорів, сприяли формуванню правосвідомості, виробленню норм і правил співіснування. Обґрунтуйте або спростуйте це твердження дослідниці.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Візьміть участь у рольовій грі. Об'єднайтесь у групи відповідно до станової організації українського суспільства ХVІ ст. (шляхта, духовенство, містяни, селяни). Підготуйте стислі висловлення, у яких від імені представників тієї чи іншої верстви сформулюйте розуміння ними своєї ролі в житті суспільства. Результати групової роботи представте в загальному колі й разом поміркуюте про характер відносин між соціальними станами.

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Які законодавчі акти, ухвалені в ХVІ ст., визначили соціальні відносини в Україні?
2. Схарактеризуйте за картою українські терени, на яких у ХVІ ст. знаходилися найбільші маєтки українських магнатів і шляхти.
3. Спираючись на знання із всесвітньої історії, порівняйте соціальну структуру населення України та Західної Європи в ХVІ ст.
4. Поясніть, чому розвиток суспільних відносин в Україні ХVІ ст. вів до замкнутості соціальних станів.
5. Поміркуюте, що означало в ХVІ ст. бути вільним. У чому в той час виявлялася залежність людини?

З метою успішного проведення практичного заняття радимо підготуватися до нього своєчасно.

§ 4. СІЛЬСЬКЕ ТА МІСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ СЕЛА І МІСТА

Практичне заняття 1

Готуємося до заняття

Практичне заняття містить елементи проектного навчання, поєднує роботу в малих групах з роботою в гурті. Кожна група одержує для опрацювання інформацію (історичну довідку) та завдання. Заняття буде результативнішим, якщо до нього підготуватися заздалегідь (прочитати параграф, поміркувати, як можна залучити матеріал з історії рідного краю, попередньо підготувати тези, якими можна буде скористатися під час заняття). Усі завдання є творчими та передбачають занурення в історичну епоху і життя певної спільноти, заохочують до розвитку уяви. Треба пам'ятати, що групова робота зорієнтована на розподіл обов'язків і дотримання регламенту. Наприкінці заняття представте й обговоріть результати роботи в загальному колі.

Отож, вирушаємо в історичну мандрівку, під час якої побуваємо в сільській громаді, міському магістраті, земському сеймику, дворіщі селянина, шляхетському фільварку, ремісничому цеху. Довідаємося, як жили, чим займалися і про що думали тогочасні люди.

■ У сільській громаді (завдання для групи 1)

Пригадайте, яким було життя селян у княжі часи та як воно змінювалося з часом. Прочитайте історичну довідку про територіальну організацію сіл та їхнє самоврядування на теренах України в XVI ст. і виконайте завдання.

Історична довідка

Основною адміністративно-територіальною одиницею на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства, яка регулювала життя сільських громад, була волость. Зазвичай до волості входило кілька десятків сіл, присілків, дворіщ. На чолі стояв волосний староста («старець», «сотник»). Його щорічно обирало населення волості («волощани», «мужі», «люди») на загальних зборах з-поміж авторитетних співгромадян. Територія волості могла змінюватися через захоплення земель феодалами, великокнязівські (королівські) пожалування волосних поселень або їхніх частин у приватне володіння, відокремлення міста або центрального села зі складу волості.

Волость підпорядковувалася представникам королівської (великокнязівської) влади, передусім у питаннях оподаткування, але водночас зберігала місцеве самоврядування, мала виборних представників, які більшою чи меншою мірою залежали від сюзерена. З часом спостерігалось прагнення урядових намісників і великих землевласників обмежити виборчі права жителів волості, підпорядкувати собі сільську адміністрацію. З одного боку, старости, як і раніше, відстоювали інтереси громади, а з другого – ставали посадовцями державного адміністративного апарату. Юридичне оформлення цих процесів у Великому князівстві Литовському знайшло відображення в «Уставі на волоки» 1557 р., а саме – у положенні про інститут сільських в'їтів.

«Устава» передбачала створення в'їтівств як нових адміністративно-територіальних осередків. До їхнього складу мало входити не менше ста волок, а це означало, що в'їт часто ставав керівником не одного, а кількох сусідніх сіл. В'їтів призначали великокнязівські ревізори при формальній згоді сільських громад. В'їти мали стежити за порядком на території села, вирішувати незначні конфлікти, зокрема спори щодо земельних меж, допомагати односельцям вести справи у судах. Але разом з тим, згідно з «Уставою», вони були наділені функцією контролю і примусу щодо сплати односельцями податків і виконання повинностей.

? Визначте зміни, яких зазнало сільське самоврядування в Україні у XVI ст. Спираючись на текст довідки й раніше здобуті знання, підготуйте від імені старости / в'їта передвиборче звернення до односельців, ураховуючи географічне та економічне становище регіону.

■ У магістраті (завдання для групи 2)

 Пригадайте значення терміна «магдебурзьке право». Чому самоврядування на основі магдебурзького права відокремлювало місто від села? Прочитайте історичну довідку про поширення магдебурзького права на теренах України і виконайте завдання.

Історична довідка

Основою міського самоврядування на українських землях у XVI–XVIII ст. було магдебурзьке право – найпоширеніший у містах Центрально-Східної Європи варіант німецького права, що виник у XII ст. в м. Магдебург. Це право передбачало: автономію для нових поселенців (колоністів), міське самоврядування з власним судочинством, що здійснювалося через виборні органи – раду і лаву або діничного в'їта, спадкове і відчужувальне право на міську нерухомість на певних умовах, постійний чинш (грошовий податок), свободу вибору занять (у сфері торгівлі або ремеслі). Усіма господарськими і майновими справами міста займалася рада на чолі з бурмістром (його обирала колегія райців – членів міської ради). Органом судової влади була лава на чолі з в'їтом. Разом ці органи утворювали магістрат.

Поширення магдебурзького права в Україні припало на другу половину XIII ст. і було пов'язане з появою німецьких громад у Холмі, Перемишлі, Львові, Галичі, Володимирі. Однак у пізньому середньовіччі магдебурзьке право було пов'язане не тільки з німецькою колонізацією, а й зі стрімким розвитком міст, особливо на територіях Чеського, Угорського і Польського королівств. Так у Галичині привілеї на магдебурзьке право дістали Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Перемишль (1389 р.), а на Поділлі – Кам'янець (1374 р.), Смотрич (1448 р.). У XVI ст. у Руському й Подільському воеводствах кількість міст на магдебурзькому праві обраховувалася десятками. Бурхливе виникнення міст на українських землях зумовлювалося в той час, крім економічних інтересів, потребою захисту від татарських і турецьких нападів.

У Великому князівстві Литовському поширенню магдебурзького права сприяла Кревська унія 1385 р. Першим магдебургію дістало столичне Вільно (нині Вільнюс, 1387 р.), міський устрій якого було організовано за взірцем Кра-

■ Міський (ратушний) сурмач. Мініатюра XV ст.

30

кова – тодішньої столиці Польського королівства. Серед перших українських міст у складі Великого князівства Литовського, які отримали магдебурзьке право, були Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.), Володимир і Київ (1490-ті рр.). У Литві магдебурзькі привілеї отримували здебільшого не нові міста, а вже існуючі, однак спустошені під час монгольської навали. Утворення Речі Посполитої (1569 р.) суттєво розширило кількість самоврядних міст, особливо в Київському і (згодом) Чернігівському воєводствах. Магдебурзьке право отримали Корсунь (1584 р.), Переяслав (1585 р.), Біла Церква (1588 р.), Чигирин (1589 р.), Чернігів (1623 р.), Ніжин (1625 р.), Миргород (1631 р.) та інші міста.

Визначте хронологічні й територіальні закономірності поширення магдебурзького права на теренах України. Від імені кандидата в бурмистри підготуйте звернення до райців, у якому на прикладі конкретного міста окреслите проблематику міського життя і напрям його розвитку.

■ На сеймиковому зібранні (завдання для групи 3)

Пригадайте, що вирізняло шляхту з-поміж інших соціальних станів. Які верстви і групи населення стали основою для формування української шляхти? Прочитайте історичну довідку про сеймики – основу шляхетського самоврядування і виконайте завдання.

Історична довідка

Політичний устрій Польського королівства, а згодом Речі Посполитої (з українськими територіями у складі) називають «шляхетською демократією». На зламі XV–XVI ст. шляхта підпорядкувала собі місцеві (земські) сеймики, а згодом – і загальний сейм Речі Посполитої, якому належала найвища законодавча влада в країні. Тепер шляхта, більше ніж знать будь-якої країни Європи, могла впливати на королівську владу. У 1505 р. контрольований шляхтою сейм ухвалив конституцію «Nihil novi» («Нічого нового»), яка обмежувала право короля встановлювати нове право без згоди шляхти. А в 1573 р., коли помер останній представник династії Ягеллонів, шляхта утвердила право обирати собі монархів і визначати їхні повноваження та програму діяльності на час володарювання шляхом угоди.

Головним механізмом шляхетського самоврядування та участі шляхти в політичному житті держави були місцеві (здебільшого воєводські) сеймики. На українських землях сеймики запровадили не відразу. Найраніше це сталося в регіонах, включених до Польського королівства у XIV–XV ст.: на території Руського, Подільського і Белзького воєводств. Від 1566 р. сеймики діяли в новоутворених Брацлавському, Волинському й Київському воєводствах. У 1635 р. сеймик було впроваджено у створеному тоді Чернігівському воєводстві.

Завданням сеймиків було обговорення політичної ситуації та обрання послів на загальний сейм, надання їм «інструкції». Зазвичай на сеймиках збиралося 100–200 осіб, що становило невелику частку шляхти, яка мала право сеймиківання. Головував на сеймику обраний маршалок. Учасники зібрання брали слово відповідно до старшинства: спочатку сенатори, за ними місцеві урядники, потім рядова, неуряднича шляхта. Найчастіше сеймик працював один день через труднощі одночасно поселити прибулу шляхту на кілька днів. Часто сеймики проводилися в костелах, що мало позитивно впливати на поведінку присутніх, хоча бійки все одно траплялися.

■ *Земські судові урядники.
Мініатюра XVI ст.*

? Визначте зміст поняття «шляхетська демократія». Уявіть себе маршалком земського сеймика в часи Речі Посполитої. Укладіть текст його промови до зібрання шляхти.

■ На дворищі селянина (завдання для групи 4)

Пригадайте, як розвивалась агрокультура на теренах України за княжих часів. Прочитайте історичну довідку про основні тенденції в розвитку селянського господарства України в XVI ст. і виконайте завдання.

Історична довідка

Економічною основою селянських господарств залишалося землеробство. Поступово на зміну підсічно-перелоговій системі рільництва приходила трипільна сівозміна, яка збільшувала врожайність, забезпечуючи селянським господарствам можливість принаймні простого самовідтворення. У скотарстві переважало розведення робочої худоби – волів. Промисли – як-от мисливство, рибальство, бортництво (а згодом пасічне бджолярство), ремісництво (особливо домашнє прядіння та ткацтво із льону та конопель), у деяких місцевостях видобування та переробка залізної руди (на українському Поліссі), солеваріння (на Прикарпатті) – відігравали допоміжну роль.

До середини XVI ст. більшість селянських господарств в Україні за кількістю тяглової худоби, сільськогосподарського реманенту, хатнього майна і грошей перебувала у приблизно рівних матеріальних умовах. Однак з часом майнова нерівність почала проявлятися виразніше. Результатом майнового розшарування була поява в сільській громаді таких категорій селян, як городники (не мали змоги обробляти великі польові наділи, а лише працювали на своїх городах), підсусідки (не мали присадибної ділянки та житла і селилися при дворах односельчан) та інші.

Серед податків, які стягували через волості, були натуральний оброк (медом, воском, хутром, худобою, рибою, зерном, сіном та ін.), місцеві та загальнодержавні грошові податки (подимщина, сребщина). Вагоме місце серед повиннос-

■ Селянин під час оранки.
Мініатюра XV ст.

тей волосних селян займали «шарварки» – тобто участь у будівництві замків, острогів, доріг, мостів, гатей та інших споруд. Згодом на перший план вийшли панщинні повинності.

До XVI ст. основою сімейного ладу селянських господарств були великі (нерозділені) сім'ї, які склалися з малих сімей і проживали на дворищах. Вони були зв'язані родинними відносинами і спільно володіли землями та угіддями дворища, розпоряджались основними продуктами харчування й результатами ремісничого виробництва. Що більшим був двір, то більше дорослих чоловіків входило до його складу, то менш відчутним були для нього зовнішні несприятливі фактори.

Однак з часом відбувався поділ багатосімейних дворищ. Особливо інтенсивним був перехід до дворів-господарств малої селянської сім'ї, яка складалася з батьків та їхніх неодружених дітей, у XVI ст. Цьому сприяв остаточний перехід у більшості регіонів України до трипільля (перелог, який потребував робочих рук для розчистки нових ділянок, став рідкістю). При польовій системі землеробства сім'ї прагнули вийти за межі дворища, бачили більше переваг у житті в рамках громади села. Відбувалося творення і розростання сіл.

? Які зміни характеризували розвиток селянських господарств на українських теренах у XVI ст.? Підготуйте опис господарського життя селянської родини очима вашого однолітка (урахуйте при цьому природно-географічні особливості рідного краю, неоднорідність селянства тощо).

■ У фільварку (завдання для групи 5)

Пригадайте, у чому полягала сутність оброчної системи господарювання в пізньому середньовіччі. Прочитайте історичну довідку про поширення фільварково-панщинного господарства в Україні XVI ст. і виконайте завдання.

Історична довідка

У XVI ст. на українських землях у складі Речі Посполитої відбувся перехід від оброчної системи до фільварково-панщинного господарства. Для цього було кілька причин. По-перше, зростали міста, збільшувалася чисельність міського населення й підвищувався попит на сільськогосподарську продукцію. По-друге, у результаті великих географічних відкриттів і напливу до Європи золота почався інтенсивний розвиток ринкових відносин. Це зумовило зростання попиту на хліб, сільськогосподарську продукцію і сировину для мануфактур. Землевласники перетворювали господарства на фільварки задля збільшення виробництва товарної (призначеної для продажу на ринку) продукції.

Фільварок був господарським комплексом, що включав житлові (для адміністрації й челяді) та господарські будівлі (ферми для худоби, свинарники, курятники, комори для збіжжя, сараї тощо), а також систему оранки й угідь. Невеликі фільварки забезпечували лише внутрішні потреби маєтку, а у великих, часто

багатогалузевих, господарствах виробляли товарне збіжжя й продукти тваринництва. Фільваркове господарство велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких встановлювалася певна норма панщинних днів.

У магнатських латифундіях (великих приватних земельних володіннях) фільварки були вплетені в систему різноманітних господарських і соціальних утворень (ключів, угідь, промислів), якими управляла спеціальна адміністрація. У другій половині XVI – на початку XVII ст. розміри оранки, що належала окремим фільварковим господарствам, коливалися від кількох десятків до кількох сотень моргів (морг – міра землі, що дорівнювала 0,56 га). У результаті частка фільваркової продукції в загальному обсязі вирощуваних зернових культур перевищила 20 %.

? Чому на теренах України розвинулося фільваркове господарство? Уявивши себе управителем фільварку, опишіть його структуру й визначте економічні перспективи (беручи до уваги конкретний регіон).

■ У ремісничому цеху (завдання для групи 6)

Пригадайте, яку роль відігравали міста в історії Русі. Чим займалися містяни? Прочитайте історичну довідку, укладену на основі дослідження історика Мирона Капрала, про цехи ремісників і торговців – економічну основу існування міст, і виконайте завдання.

Історична довідка

Міське господарство було організовано в цехи – організації ремісників чи торговців, сформовані для підтримки своїх професійних інтересів на основі взаємної допомоги та опіки. У Західній Європі перші цехи виникли в XI ст., на теренах України – у XIV ст., а особливого значення набули в XVI–XVII ст. у зв'язку з поширенням магдебурзького права. Міська влада громад, які діяли на магдебурзькому праві, встановлювала статuti або правила для цехових організацій.

Цехи виконували важливі функції в міській економіці: встановлювали монополію на торгівлю в певній сфері виробництва; визначали і підтримували стандарти якості товарів та послуг; встановлювали стабільні ціни на свої товари й послуги; відстоювали інтереси членів цеху в міських органах влади. Однак були й такі ремісники, котрі не входили до складу цехів; їх називали «партачами». Цехи мали судову та поліційну владу над своїми членами, насамперед щодо професійних некримінальних справ. Цехова влада могла ув'язнювати порушників дисципліни в цеху, накладати штрафи та застосовувати інші покарання. У цеху збирали податки, які накладала міська влада на ремісників і купців.

Внутрішня структура цехів була ієрархізована, мала три рівні: майстри, підмайстри та учні. Учнями були здебільшого підлітки, які жили із сім'єю майстра. Під час навчання учень не отримував

■ Майстерня кравця. Мініатюра з Кодексу Бальтазара Бегема. 1505 р.

платні, працюючи в майстерні та в домі майстра. Потому переходив у статус підмайстра. Той, своєю чергою, аби стати майстром, повинен був виявляти ремісничу вправність і виготовити зразковий виріб (так звану майстерштуку, шедевр). Найвищим органом влади в цеху були загальні збори, у яких брали участь повноправні майстри. На щодень керували цехами виборні цехмістри.

Бути членом цеху означало бути міцно поєднаним з іншими членами («братією»). Через належність до цеху ремісник набував соціального статусу, який фіксував його особисте місце в ієрархічному соціальному порядку і визначав його привілеї, обов'язки та, передовсім, особисту гідність. Корпоративний характер цехової організації чи не найкраще ілюструє становище жінки в цеху. Хоча жінкам і було заборонено вступати до цехів на загальних підставах, проте реально вони тримали у своїх руках від 15 до 30 % майстерень після смерті чоловіків-майстрів. Звісно, найбільше їх працювало у таких «жіночих» фахах, як ткацтво, пекарство, вишивання.

34

? Який ремісничий фах найбільше до вподоби вам і учасникам групи? З позиції цехового учня / підмайстра / майстра (на вибір) підготуйте опис з життя ремісничого цеху.

✓ **ПРАЦЮЙМО В ГРУПІ** Представте результати роботи груп. Визначте, які можливості й обмеження для українського населення створювали зміни, що відбулися в соціальному та економічному житті в XVI ст. Скориставшись знаннями із всесвітньої історії, порівняйте соціально-економічну ситуацію в Україні XVI ст. із ситуацією в країнах тогочасної Західної Європи. З наведених слів виберіть ті, які стосуються українських теренів.

панщина фільварок магдебурзьке право
ремісничий цех нове дворянство бурмистр
кріпацтво магістрат лава майстерштука
земський сеймик дворянство мантиї
буржуазія шляхетська демократія мануфактура
обгороджування війт

Перейшовши за наведеним кодом, перевірте висновки, яких ви дійшли на практичному занятті. За бажанням виконайте завдання для допитливих.

<https://cutt.ly/YhoUi9j>

§ 5. КРИЗА І РЕФОРМА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ. ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ 1596 р.

1. Становище православної церкви в XVI ст.

У XVI ст. українське православ'я, адміністративний центр якого знаходився у Вільно, а митрополит – у Новогрудку (тепер територія Білорусі), зав'язло в глибокій організаційній та духовній кризі. Це дало поштовх поширенню протестантських течій, які критикували користолюбство й деморалізацію духовенства. Протестанти (лютерани, кальвіністи) знаходили підтримку серед православних

магнатів. Іншим симптомом кризи був майже необмежений контроль світської влади над церковними справами. Після Люблінської унії польський король отримав право призначати православних єпископів та архімандритів на українських землях, які приєдналися до Польського королівства. У Галичині така практика утвердилася ще раніше.

Право патронату належало не тільки королю, або великому князю, а й магнатам і шляхті. Церкви та монастирі, побудовані світськими правителями, підлягали звичаєвому праву: пан міг продати церкву, забрати її в громади, перетворити на католицький храм чи протестантський молитовний дім. Утримання священників, зокрема їхнє право користуватися землею, також цілковито залежало від волі землевласника. Низький освітній рівень духовенства, порушення моральних засад і церковних канонів, поширеність симонії (купівлі та продажу церковних посад) і цілковитий контроль над церквою з боку світських патронів – усе це прояви загальної кризи українського православ'я XVI ст.

Не сприяли православ'ю і міжнародні обставини. Ситуація ускладнилася після Флорентійської унії (1439 р.), коли спроба об'єднання православної та католицької церков призвела до нових поділів. Так, у 1448 р. відбулося самопроголошення Московської митрополії, окремої від Київської. Остаточо становище української церкви підірвало падіння Візантійської імперії під тиском турків (1453 р.). Склалося так, що православні втратили власний духовний центр на кшталт католицького Риму, який задавав би тон у питаннях церковної освіти й захищав інтереси церкви перед світськими правителями Східної Європи. Константинополь, затиснутий у лещатах мусульманського Сходу, уже не міг відігравати провідну роль у розвитку православ'я.

Визначте причини й ознаки кризи українського православ'я XVI ст. Спираючись на знання світової історії, порівняйте релігійну ситуацію в Україні з подіями Реформації та Контрреформації в Європі.

2. Братський рух

На українських землях братства мирян виникли в XV ст. У той час у Західній Європі мирянські товариства вже були масовим явищем, тісно переплеченим з діяльністю університетів і гільдій (цехів). У другій половині XVI ст. православні братства в Україні стали особливо активні. Вони взяли на себе завдання здійснити реформу православ'я, аби пристосувати його до нових умов. З цією метою прагнули відродити первинні християнські цінності (з наголосом на засадах братерства і взаємодопомоги), підвищити моральність і відновити канонічні, тобто узаконені, засади церковного життя.

Одночасно з реформаторськими намірами братський рух протистояв католицькій церкві й протестантським громадам, які наступали на права та вольності православних містян. Водночас перехід мирян у протестантизм свідчив про глибоку кризу українського православ'я. Але особливо нагальною була потреба захистити українських ремісників і купців від свавілля католицької влади та дискримінації з боку католицького патрициату. Одні з перших згуртувалися на захист своїх прав українські містяни Львова, утворивши братство при Успенській церкві. Згодом братський рух охопив також українську шляхту та козацтво.

Братський рух, який посилював роль світського елемента в церкві, зустрів спротив з боку місцевого єпископату, який був водночас і причиною, і результатом тогочасного занепаду церковного життя. Тому-то братства прагнули *ставропігії* – незалежності від місцевих ієрархів (головним чином єпископів), і безпосередньої підпорядкованості патріарху. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства (тоді львів'яни скористалися з перебування цього патріарха в їхньому місті). Невдовзі братство домоглося затвердження статуту та права ставропігії й у константинопольського патріарха. Статут Львівського Успенського братства став зразком для інших православних братств.

ЦІКАВО ЗНАТИ

До Львівського Успенського братства належали, крім українських православних містян, грецькі купці, які переселялися до Львова з Османської імперії. Для місцевого українського населення греки були взірцем підприємливості, поза тим вони матеріально підтримували братство. Костянтин Корняк (помер 1603 р.), один із його фундаторів, пожертвував значні кошти на будівництво дзвіниці Успенської церкви, що досі зветься «вежею Корнякта».

■ *Портрет Костянтина Корнякта. Художник невідомий. Кінець XVI – початок XVII ст.*

У практичній діяльності Львівського братства особливо важливе місце належало розвитку освіти та книгодрукування. Братство утримувало школу та фінансувало видання перших друкованих в Україні книжок – «Апостола» і «Букваря» (1574 р.). У цьому воно наслідувало протестантських і католицьких реформаторів, метою яких було підняти освітній рівень населення загалом і духовенства зокрема через шкільництво і поширення книжної культури, зокрема, національними мовами. В Україні, як і повсюди в Європі, книгодрукування стимулювало розвиток релігійної та політичної думки.

Якими були причини розгортання в Україні братського руху? Чому братства домагалися права ставропігії?

3. Церковні собори в Бересті 1596 р.

Суспільні зміни в Україні на межі середньовіччя і нового часу великою мірою залежали від релігійних відносин. У XV–XVI ст. ідея порозуміння між православними і католиками набула першорядної ваги. Перша велика спроба такого порозуміння відбулася на Флорентійському соборі в 1439 р., у якому брав участь київський митрополит Ісидор. Хоча Флорентійська унія залишилася нереалізованою, релігійні еліти продовжували її обговорювати. Критично мислячі діячі католицької церкви прагнули зміцнити західну гілку християнства перед викликом протестантизму, а православної (особливо в Україні) – шукали можливості реформувати і нормалізувати розладнане внутрішньоцерковне життя.

Після утворення Речі Посполитої, діалог між православними і католиками відновився. У Римі особливі надії покладали на князя Василя-Костянтина Острозького, схилиючи його його до унії, і на деякий час не без успіху. Українські

терени, по суті, опинилися в центрі дискусій про єдність християнства. Урешті-решт оформилися два можливі варіанти втілення унії: а) об'єднання католицької і православної церков як рівноправних і б) повне підпорядкування православної церкви в Україні (у межах Київської митрополії, до якої належали православні єпархії і на території сучасної Білорусі) Папі Римському.

За об'єднання двох церков як рівних виступав знаний у Речі Посполитій публіцист Станіслав Оріховський, русин за походженням. До цієї концепції пристав і князь Острозький. Прихильником другого підходу був талановитий письменник-полеміст єзуїт Петро Скарга. У трактаті «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» він наголошував на практичних перевагах визнання православними ієрархами зверхності папи. На його переконання, це зняло б напруженість у взаєминах між православними й католиками, підвищило престиж руського духовенства, урешті – зміцнило б державу, погамувавши конфесійний розбрат. Поштовхом до переговорів щодо укладення унії стала подія за межами України: коли самопроголошену Московську митрополію у 1589 р. офіційно перетворено на п'яту в світі православну патріархію.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Переговори про церковну унію ускладнив конфлікт, що його спричинила календарна реформа. 1582 р. папа Григорій XIII увів так званий григоріанський календар – із поправкою на 10 днів. Оскільки православні й надалі дотримувалися старого (юліанського) календаря, то сутички під час свят (як-от різдвяних богослужінь) не змусили себе довго чекати. Знадобився навіть окремий універсал польського короля Стефана Баторія, який роз'яснював, що зміна календаря стосується лише світських, а не церковних справ.

Підготовка унійного трактату тривала кілька років. В обговорення включилися й українські православні владики, які прагнули повернути собі вплив у суспільстві (особливо непокоїло їх втручання міських братств у церковні справи). Умови, які вони висунули в 1590 р., мали на меті захистити власні інтереси (повернути привілеї та маєтки, допустити до участі в сенаті) та досягти реальної рівності з католиками. На відміну від програми князя Острозького, яка була спрямована на виведення церкви з кризи, її осучаснення засобами освіти й під патронатом світської знаті, ці умови не порушували питання про нагальну реформу церкви.

Питання релігійної унії було остаточно розв'язано в 1595–1596 рр. завдяки рішучим зусиллям двох єпископів – володимирського і берестейського Іпатія Потія та луцького й острозького Кирила Терлецького. Вони діяли за підтримки папської влади в Римі та королівської у Варшаві. Прихильником унії був і митрополит Київський, Галицький та всієї Русі Михайло Рогоза. А ось князь Острозький на цьому етапі став її противником і очолив опозиційну православну шляхту і православних містян, об'єднаних у братства. У діях Потія і Терлецького, які без рішення собору повезли в 1595 р. до Риму унійні «артикули», він убачав намір єпископів досягти власних інтересів, зокрема послабити світський (по суті, магнатський) контроль над церквою.

У ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Портрет Іпатія Потія. Художник невідомий. XVII ст.

Іпатій Потій (1541–1613) – унійний митрополит Київський, письменник-полеміст. Народився на Берестейщині в православної шляхетській родині. Завдяки батькові (королівському писарю), освіті й здібностям швидко досягнув кар’єрного успіху. У 1569 р. представляв Берестейський повіт на польсько-литовському сеймі й підписав акт Люблінської унії. Як прихильник релігійної свободи і толерантності деякий час симпатизував протестантам-кальвіністам. У 1593 р., як берестейський каштелян (управитель замку і навколишньої місцевості) та сенатор Речі Посполитої, прийняв чернечий постриг; невдовзі висвячений на єпископа Володимирського та Берестейського. Рішучий прихильник та ідеолог унії («батько унії»). Церковну унію розглядав як засіб подолання кризи православ’я (зокрема, у Київській митрополії), поширення освіти, забезпечення участі церкви в суспільному розвитку Речі Посполитої, рівності прав і свобод обох найбільших конфесій, подолання загрози протестантизму. У 1599 р. став митрополитом Київським. Похований у Свято-Успенському соборі у Володимирі.

Повернувшись навесні 1596 р. з Риму, Потій і Терлецький застали ситуацію, коли від унії, вочевидь під впливом князя Острозького, відвернулися навіть колишні її прихильники, як-от єпископи львівський, галицький і кам’янецький Гедеон Балабан і перемишльський Михайло Копистенський. На боці православ’я були містяни, чимало шляхти, більшість монастирів, духовенство, яке орієнтувалося на позиції своїх єпископів. Відтак у **Бересті**, куди король і митрополит скликали унійний собор, замість одного собору в **жовтні 1596 р.** відбулося два: унійний та православний. На обох панувала напруга. Урешті-решт прихильники унії, визнавши зверхність Папи Римського, започаткували діяльність унійної (греко-католицької) церкви.

Основні засади унійної церкви

- збереження в незмінному вигляді таїнств і обрядів руської церкви, тобто візантійського обряду та юліанського (тимчасово) календаря;
- прийняття догматів католицької церкви, зокрема її вчення про чистилище та визнання, що Святий Дух виходить не лише від Бога-Отця, а й від Бога-Сина;
- вибір вищих духовних осіб лише з-поміж «людей руської і грецької нації»: владик висвячував митрополит, а митрополита – владика, однак підтвердження він мав отримати від папи;
- включення владик до сенату нарівні з католицькими єпископами (цей пункт реалізовано аж через два століття);
- установлення контролю владик над усіма монастирями, храмами й церковними братствами без втручання світських осіб;
- заборона вихрещувати людей східного обряду в католицтво (цей пункт не реалізовано), допуск мішаних шлюбів без переходу одного з подружжя до віри іншого;
- дозвіл унійній церкві нарівні з католицькою утримували навчальні заклади і створювати друкарні;
- утрата на території Речі Посполитої чинності юрисдикції (сфери поширення влади) Константинопольського патріархату.

Опишіть передумови і перебіг Берестейських церковних соборів 1596 р. Назвіть прибічників і противників унії, схарактеризуйте їхні погляди.

4. Розділена церква

Задумана як спосіб порозуміння Берестейська унія перетворилася на джерело розбрату. До внутрішнього поділу українських еліт і суспільства загалом, що проявився у переддень і під час Берестейських церковних соборів, додалася однобока політика польської влади. Відразу після соборів з'явився королівський універсал, який визнав ухвали унійного собору в Бересті й поставив православну церкву поза законом. Королівська влада надавала унії потужну підтримку.

Двадцятиліття після Берестейської унії стало для православної церкви в Україні іспитом на виживання. Смерть єпископів Балабана (у 1607 р.) і Копистенського (у 1609 р.), які надавали їй підтримку, тільки ускладнила ситуацію. За таких обставин основним джерелом підтримки переслідуваного православ'я стала українська шляхта, яка використовувала сеймові дебати, аби висловити неприйняття унії. Відновлення православної церкви було пов'язано з появою в Україні нової політичної сили – запорозького козацтва. У **1620 р.** православні на чолі з козацьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, скориставшись перебуванням у Києві єрусалимського патріарха Теофана, домоглися висвячення на православного митрополита Йова Борецького.

Відновлення православної ієрархії змусило реформуватися й уніатів. Йосиф Велямін Рутський, який став митрополитом після смерті Іпатія Потія, зумів створити надзвичайно привабливу для православних інтелектуалів модель церковної унії: домігся зрівняння в правах уніатських шкіл з єзуїтськими, реформував чернечий орден василіян, перетворюючи його на опору унійної церкви, клопотав про стипендії для українських учнів. Досягнення уніатів, своєю чергою, підштовхнули до нових дій православних. У 1630–1640-х роках відбулося повне відновлення ієрархії й глибока реформа українського православ'я, пов'язана з діяльністю митрополита Петра Могили.

ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ *Портрет Петра Могили.
Художник невідомий.
XVIII ст.*

Петро Могила (1596–1647) – церковний і культурно-освітній діяч, богослов, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (з 1633 р.). Син валаського і молдовського господаря та угорської князівни. Родинні зв'язки із впливовими польськими магнатами й українськими князями забезпечили йому високе становище в Речі Посполитій. Водночас мав тісні відносини з Львівським братством. Свою діяльність спрямував на реформу православної церкви, у чому здобув підтримку навіть королівської влади. Упроваджував на православному ґрунті досягнення католицької церкви, зокрема в освіті. У Києві заснував так званий Могилянський колегіум. Запровадив книгодрукування польською та латинською мовами. Підтримував ідею примирення між православними та уніатами. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Поясніть причину ворожнечі між православними та уніатами після Берестейської унії. Поміркуйте, як вона могла вплинути на ідентичність українського суспільства.

ПОДИСКУТУЙМО

Особливі надії на те, що українська православна спільнота вибереться із застою, князь Василь-Костянтин Острозький покладав на Іпатія Потія, якому всіляко сприяв. У листах до нього, розвиваючи ідею православно-католицької єдності, писав: *«люди нашої релігії погіршали, стали в богослуженнях своїх такі оспані, ліниві, недбалі»; «все пішло обертом і занепало; з усіх сторін скорбота, нарікання і біда, а якщо й далі будемо байдужі, Бог знає, який кінець нам буде!»*. Однак в останню мить погляди князя і владика розійшлися: Острозький унії не підтримав. А як би ви діяли на місці князя Острозького – «некоронованого короля Русі», фактичного правителя українських територій у складі Речі Посполитої?

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Розгляньте зображення і здійсніть уявну мандрівку до Берестя (нині м. Брест, Білорусь), де було утворено унійну (греко-католицьку) церкву. З'ясуйте, як подані зображення ілюструють тему Берестейської унії. Уявивши себе працівником музею, де експонуються ці зображення, укладіть про них лаконічну довідку для гостей міста, які прийшли на екскурсію.

■ Зовнішній вигляд церкви Св. Миколая в Бересті. Малюнок 1759 р.

■ Панорама Берестя. 1840-ві роки

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Укладіть хронологію подій, які привели до утворення в Україні унійної (греко-католицької) церкви.
2. Де відбувся церковний собор, який започаткував діяльність на українських теренах унійної церкви? Віднайдіть це місто на карті.
3. Скориставшись пошуком у інтернеті, доберіть додаткові відомості про підготовку, перебіг і результати Берестейських церковних соборів. До яких аргументів вдавалися прихильники й противники унії?
4. Чому ідея церковної єдності набула актуальності в Україні XVI ст.? Чи згодні ви з твердженням, що утворення унійної церкви було відповіддю на кризу українського православ'я?
5. Як ви гадаєте, чому під час підготовки до церковного собору прибічники й противники унії не говорили про відновлення християнської єдності, а готувалися до вирішальної сутички?

§ 6. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЄ І МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ

1. Книговидавння

Книгодрукування, яке виникло в Німеччині в XV ст., на Східну Європу поширилося через століття. Поява друкарського верстата була не тільки технічним винаходом, а й потребою часу, культурним досягненням. Насамперед ішлося про потреби церкви (зокрема, видання Біблії різними мовами), але досить швидко друкована книжка стала необхідною і для університетів та шкіл. Якщо в середньовіччі головними засобами поширення інформації та формування світогляду людини були духовенство й торгова площа, то тепер ними ставали книжки.

Поширення друкарства в Україні збіглося зі створенням кількох рукописних шедеврів. Одним із них було Пересопницьке Євангеліє, створене в 1556–1561 рр. в Пересопницькому монастирі на Волині. Пересопницьке Євангеліє – визначна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва. Створене коштом волинської княгині Анастасії Заславської. Один із символів українського народу – на Євангелії присягають президенти України. Вага книги – 9 кг 300 г. Перегляньте відеосюжет про Пересопницьке Євангеліє. Поміркуйте про історичне значення цієї книги, беручи до

уваги її зміст, мову, оформлення. Чи хотіли б ви колись написати свою книжку або й узагалі – стати письменником? Спробуйте уявити й описати книжку своєї мрії.

<https://cutt.ly/xholpoG>

■ Сторінка з Пересопницького Євангелія

Першою друкованою книжкою українського автора була «Прогностична оцінка поточного 1483 року» Юрія Дрогобича, що з'явилася латинською мовою в одній із римських друкарень. Початки кириличного друкарства пов'язані зі столицею Польського королівства – Краковом, де мешкало чимало українців і білорусів. Тут у 1491 р. у друкарні Швайпольта Фіоля надруковано перші книжки кирилицею церковнослов'янською мовою. Історія української друкованої книги частково пов'язана з діяльністю у Празі на початку XVI ст. Франциска Скорини – основоположника білоруського друкарства.

Першу друкарню безпосередньо на українських землях заснував Іван Федорович у Львові. До переїзду в Україну він був друкарем у Москві (де зазнав переслідувань) і білоруському містечку Заблудові. У 1574 р. у Львові Іван Федорович у співпраці з місцевими освіченими містянами видав дві книжки – «Апостол» і «Буквар», які й стали першими друкованими виданнями на теренах України. Після того друкар прийняв пропозицію Василя-Костянтина Острозького переїхати до

■ Сторінки із львівського «Апостола». 1574 р.

Острога на Волині, де формувався потужний освітній осередок. Там у 1578 р. вийшов друком ще один «Буквар» («Азбука»), а в 1581 р. видано знамениту Острозьку Біблію.

Визначте історичне значення друкарства. Опишіть витоки книгодрукування в Україні.

2. Острозька колегія

Першим вищим навчальним закладом у Східній Європі й водночас найстаршою українською науково-освітньою установою була **слов'яно-греко-латинська школа**, або колегія (лат. collegium – товариство, співдружність). Її заснував князь Василь-Костянтин Острозький **1576 р.** у місті Острозі на Волині. Колегія діяла більш як пів століття й за іменем засновника ввійшла в історію як Острозька академія. Уперше про неї згадано в «Букварі», видрукуваному для потреб школи Іваном Федоровичем у 1578 р.

42

ЦІКАВО ЗНАТИ

В історії Острозької академії велику роль відіграли дві жінки. Якщо Гальшка (Єлизавета) Острозька (1539–1582) (на зображенні) заповіла на академію і шпиталь свої володіння та 6 тис. кіп грошей, то Ганна Алоїза Ходкевич (з Острозьких, 1600–1654), також меценатка, але завзята прихильниця католицизму, заснувала в Острозі в 1620-х роках єзуїтську колегію, що й призвело до остаточного занепаду Острозької академії.

Навчання в колегії ґрунтувалося на «семи вільних науках (мистецтвах)», які було вперше застосовано в практиці православного шкільництва. Спочатку вивчали граматику – грецьку, церковнослов'янську і латинську мови. Далі опановували риторичку, діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику. До цього додавалися елементи філософії та богослов'я. Започатковане в Острозі поєднання власної греко-слов'янської та західноєвропейської (латинської) культурних традицій отримало розвиток у братських школах (найбільші з них діяли при львівському, луцькому і київському братствах), а згодом у Київській (Могилянській) колегії.

Першим ректором Острозької колегії був Герасим Смотрицький, виходець із дрібної подільської шляхти, який зажив слави «першого руського богослова». Полемізуючи з католиками, він не завжди дотримувався теологічних аргументів: використовував народний гумор та й писав мовою, наближеною до народної. Найвідоміший його твір – «Ключ царства небесного» (1587 р.), що став першою друкованою пам'яткою української полемічної літератури, спрямованою на захист православ'я.

У чому полягало культурно-освітнє новаторство Острозької колегії?

3. Єзуїтські колегії

Основою католицької освіти на українських теренах у складі Речі Посполитої були колегії, які організовували єзуїти. На зламі XVI–XVII ст. навчальні плани і програми єзуїтів відповідали культурним запитам не лише майбутніх католицьких богословів, а й православної української шляхти, яка прагнула здобути вигідні позиції в Речі Посполитій. Життєво необхідними були тоді добре знання латини, античної літератури, риторичні вміння. Поширення місіонерської та освітянської діяльності єзуїтів на українські землі відбувалося за підтримки місцевих магнатів. Перші єзуїтські колегії на українських теренах були відкриті в Ярославі (1575 р.), Львові (1606 р.), Луцьку (1609 р.), Кам'янці (1610 р.), Острозі (1620-ті рр.). На середину XVII ст. із 32 єзуїтських колегій у Речі Посполитій 12 діяло на українських теренах. Вони мали конвікти (інтернати), бурси (гуртожитки), бібліотеки, театри, аптеки, друкарні.

Єзуїти (від лат. *Jesu* – Ісус) – члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», заснованого в 1534 р. у Парижі з метою проповідницької та місіонерської діяльності. З наступом Контрреформації – перший релігійний орден в історії католицької церкви, для якого освітня діяльність стала провідною в «захисті католицької віри». Після Люблінської унії єзуїти поширили діяльність і на українські землі, виступали чинником покатоличення й полонізації.

43

За навчальними програмами єзуїтські колегії були двох рівнів. Неповні п'ятикласні давали освіту з граматики, поезики, риторики, арифметики, геометрії, діалектики й музики. Головним предметом була латинська мова, нею викладали всі дисципліни. Також вивчали грецьку, а в Луцькій колегії ще й руську (староукраїнську). До програм повних колегій входили ще дво- або трирічний курс філософії та чотирирічний курс теології (богослов'я). Філософію вивчали світські студенти, а курс теології був призначений для майбутніх священників і членів самого ордену. В єзуїтських колегіях, зважаючи на високу якість (і безкоштовність) освіти, охоче навчалися не тільки католики, а й православні та уніати. У Львівській єзуїтській колегії здобував освіту майбутній козацький гетьман Богдан Хмельницький.

Як було організовано навчання в єзуїтських колегіях? Чому ці заклади набули популярності?

4. Київська (Могилянська) колегія

Однією з найвиразніших постатей релігійного і культурного життя України другої чверті XVII ст. був Петро Могила. Грунтовна освіта, яку він здобув у Львові (у братській школі) і ймовірно в Західній Європі, переконала майбутнього митрополита в необхідності докорінних змін у шкільництві. Найкращим взірцем для православної школи нового типу в Києві він уважав шкільну модель єзуїтів. Реалізувати свою програму Петро Могила заходився у 1627 р., коли став архімандритом Києво-Печерської лаври. Отак у **1632 р.** виникла, об'єднавши лаврську і братську школи, Київська (Могилянська) колегія.

Сучасники називали заклад академією, хоча тоді королівського привілею на існування в Києві школи вищого рівня не було. Окрім граматики, поезики й риторики, у колегії вивчали «вищі науки» – філософію та богослов'я. Спочатку

■ *Київські студенти
XVII–XVIII ст.
Реконструкція
З. Васіної*

освітні новації Петра Могили в Києві сприйняли вкрай неоднозначно. Дехто з православних інтелектуалів уважав, що переорієнтація української освіти на західний взірець є наругою над православною традицією. Часом дебати набували такої гостроти, що, як писав ректор Лаврської школи Сильвестр Косов, її професори, лягаючи спати, боялися, що вночі ними «начинять шлунок дніпровських осетрів». Однак з роками пристрасті вщухли, а Києво-Могилянська колегія здобула славу визначного освітнього центру в Східній Європі.

Коли було створено Києво-Могилянську колегію? У чому полягав задум цього навчального закладу? Чому частина містян не сприйняла заснування колегії?

5. Полемічна література

Берестейська унія, як і загалом політика польської влади, спричинила тривою в українському суспільстві, що виразилося в полемічній літературі. Тогочасні письменники-полемісти не були дискусантами в сучасному розумінні. Здебільшого їхні твори – вияв почуттів обурення і неприйняття опонента, що набували іноді яскравої літературної форми. Перші полемічні твори з'явилися ще на етапі підготовки унії.

Полемічна література (від грец. πολέμιχος – войовничий) – добірка церковно-богословських і художньо-публіцистичних творів XVI–XVII ст., у яких обговорювали питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їхнього об'єднання. На відміну від дискусії, мета полеміки – не досягнення згоди, а ствердження власної точки зору, перемога над опонентом.

Найбільш значимою фігурою з-поміж захисників православ'я був Іван Вишенський. Чернець, родом із галицького містечка Судова Вишня, він майже все життя прожив у Греції в монастирі на горі Афоні, час від часу надсилаючи на батьківщину послання-пророцтва. Сповнені критики людської самовпевненості й гордині, послання Вишенського розходилися по Україні й мали вплив переважно серед нижчих, соціально зневажених прошарків православної «братії».

Чи не найбільшою втратою для православ'я був перехід до унії Мелетія Смотрицького, сина ректора Острозької колегії. Здобувши добру освіту – у єзуїтській колегії у Вільно, університетах Бреслау (Вроцлава), Лейпцига, Нюрнберга і Віттенберга, а також подорожуючи православними центрами Сходу – він дійшов переконання, що східнохристиянське богослов'я поступається західному, а тому єдиним виходом бачив унію церков. Мелетій Смотрицький здобув визнання не тільки як церковний полеміст, але як і вчений-філолог. Йому належить опис граматики старослов'янської мови.

Поясніть значення слова «полеміка». Чому літературу, яка з'явилася у зв'язку з Берестейською унією, називають полемічною?

6. Мистецтво

Мистецьке життя в Україні другої половини XVI і першої половини XVII ст. відбувалося під знаком культури Відродження (Ренесансу), яка ґрунтувалася на засадах гуманізму, тобто уваги до людини. Твердження про «людину як образ Божий» почали розуміти доволі буквально, принаймні дистанція між світською та сакральною культурою зменшувалася. Так, у другій половині XVI ст. набули поширення інтермедія (театральні сценки між актами вистави, у яких дійовими особами були персонажі з простолюду) і вертепна драма (різновид українського лялькового театру). Навіть у надгробках та епітафіях (надмогильних написах) з'являвся образ реальної людини. Ставлячи над усе сильну людську індивідуальність, епоха Відродження була терпимою до людських слабкостей і пороків.

■ *Святий Петро.
Скульптура на фасаді
каплиці Боїмів у Львові.
Початок XVII ст.*

■ *Портрет Івана
Даниловича.
Художник невідомий.
1620-ті роки*

■ *Різдво Марії.
Ікона з с. Тарнавка
на Львівщині.
Середина XVII ст.*

Основними жанрами в образотворчому мистецтві залишалися настінний розпис та іконопис, однак поряд з ними виникли нові – світський портрет, історичний живопис. В іконах і фресках посилювався інтерес художників до реалістичного зображення персонажів, показу побутових сцен, краєвиду. В іконописі слабшала візантійська традиція, у якій головне завдання – показати небо, відірвати людину від землі. Ренесансна культура, навпаки, оселяла людину на землі. Появі нових мистецьких форм сприяли й технічні досягнення: як-от друкарство дало поштовх для розвитку графіки, зокрема гравюри як її різновиду.

У просторово-культурному сенсі ренесансна культура утримувала Україну обличчям до Заходу. Однак був і зворотний бік: у зв'язку з посиленням польсько-католицької присутності для багатьох в Україні ренесансні віяння сприймалися як впливи

Гравюра – малюнок, вирізьблений на спеціально підготовленій дошці чи металевій пластині, або відбиток такого малюнка на папері.

чужої і ворожої культури, що руйнують православну культуру. Тому-то характерною рисою української культури на зламі XVI–XVII ст. стало також прагнення звільнитися від польської «культурної опіки», що яскраво виявилось у діяльності братств, полемічній літературі, розвитку православної освіти та книгодрукування.

Назвіть характерні риси ренесансної культури в українському мистецтві. Чому культура ренесансу викликала суперечливі судження?

46

ПОДИСКУТУЙМО

Свого часу історик Ярослав Ісаєвич досліджував українську культуру XVI–XVII ст. Він звернув увагу на суперечливість становища українців у Речі Посполитій: з одного боку, тогочасні українські інтелектуали усвідомлювали потребу збагачувати традиційну спадщину західними (латинськими) елементами, а з другого – мали докласти зусиль, аби не розчинитися у них і не втратити самобутності. Обговоріть у гурті це спостереження історика. Яким би ви бачили для того часу шлях культурного розвитку України?

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Уявіть себе мешканцем України зі зламу XVI–XVII ст. і випускником школи, яка давала знання, достатні для вступу в університет. З'ясуйте, скориставшись інтернетом, які університети існували в той час у Європі та як у них відбувалося навчання. Напишіть мотиваційний лист до обраного університету. Обґрунтуйте в ньому своє бажання приїхати на студії; оберіть факультет і поясніть зацікавлення конкретними предметами.

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Укладіть за хронологією події, які характеризують культурно-освітнє життя в Україні у другій половині XVI – першій половині XVII ст.
2. Покажіть на карті міста, у яких діяли українські культурно-освітні осередки (друкарні, колегії, братські школи та ін.).
3. Здійсніть реальну або інтернет-мандрівку до краєзнавчого музею і довідайтеся про культурне життя рідного краю на зламі XVI–XVII ст. Або завітайте до Музею волинської ікони в Луцьку та укладіть текст запису в книзі відвідувачів музею (два-три речення).
<https://cutt.ly/qhoUeWd>
4. Поясніть, чому історики наголошують, що збереження українцями в той час культурної самобутності було неможливим без реформування освіти.
5. Яким було розуміння людини в ренесансній культурі? Прокоментуйте твердження про те, що в баченні інтелектуалів доби Відродження увесь «божественний задум» уміщався у світ людини й людського довкілля.

§ 7. МІСТОБУДУВАННЯ ТА АРХІТЕКТУРА

1. Міста і містечка

На межі середньовіччя і нового часу українські терени захопила урбанізаційна хвиля, яка рухалася із Заходу. *Урбанізація* (від лат. *urbanos* – міський) означає процес зростання міст і міського населення та підвищення їхньої ролі

в соціально-економічному та культурному житті суспільства. В Україні містобудівні процеси не були простими: поруч із заснуванням нових, занепадали і перетворювалися на села давні міста; часті війни, пожежі та спустошливі розорення внаслідок татарських набігів гальмували розвиток поселень. Однак економічні й суспільні зміни виявилися сильнішими від будь-яких перешкод. У той час міста ставали не тільки центрами влади, ремісничого виробництва і торгівлі, а й осередками формування містян як окремого соціального стану. Завдяки цьому роль міських центрів у економічному, політичному та культурному житті Речі Посполитої, зокрема на українських землях, відчутно зростає.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Завдяки сприятливим економічним умовам на межі середньовіччя і нового часу більшість міст Польського королівства, а згодом Речі Посполитої процвітали. У жваву господарську і торговельну діяльність Європи було втягнуто й українські землі. Монополістами на торгівлю із Західною Європою через Гданськ були польські й німецькі купці. Вони скуповували все для експорту в порубіжних містах. Товари польського та українського виробництва, які доставлялися на Балтику, прямували аж до Амстердама і Лондона. Основними товарами українського експорту на Захід були збіжжя, продовольство, мед, віск, хутра, шкури, худоба, лісоматеріали, попіл (поташ) тощо.

■ Галери і баржі з товарами і збіжжям на Віслі. Фрагмент картини Ісаака ван ден Блока «Алегорія гданської торгівлі». 1608 р.

У XVI – першій половині XVII ст. на теренах України сформувалася розгалужена мережа з близько тисячі міських поселень. Поряд із великими містами в той час поставали невеликі містечка. Їхня поява була зумовлена потребою в нових адміністративно-територіальних, ремісничих і торговельних центрах, а надто оборонних пунктах від нападів кримських і буджацьких татар. Мережа містечок була змінною: деякі з них, дістаючи магдебурзьке право, переходили в категорію міст, інші занепадали і перетворювалися на села. Особливо багато містечок виникло в першій половині XVII ст. на Наддніпрянщині («Реєстр всього війська Запорозького» 1649 р. зафіксував там 90 містечок).

Найпоширенішим було перетворення на міста центрів волостей – податково-адміністративних одиниць у володіннях великих землевласників, що служили водночас і торговими осередками. З цією метою власник клопотав перед королем

■ Вид на Черкаський замок (фортецю) XVI ст. Музейна діорама (худ. О. Казанський, 1985 р.)

(великим князем), аби отримати локаційний (від лат. *locatio* – розміщення) привілей, тобто право на осадження міста й запровадження регулярних торгових днів. Така практика була особливо поширена на Волині, у величезних володіннях українських князів (як-от Острозьких, Вишневецьких, Збараських та ін.). На початку XVII ст. у власності князя Острозького перебувало 80 міст і містечок і 2760 сіл. Деякі з приватних міст отримали магдебурзьке право.

Інший спосіб виникнення міст – навколо замків або старих укріплень: інколи самочинно, однак здебільшого на підставі королівських (великокнязівських) привілеїв на самоуправління за магдебурзьким правом. На Київщині такий статус отримували порубіжні міста з великокняжими оборонними замками: Біла Церква, Черкаси, Канів, Чигирин, Корсунь та інші. Розвиток містобудування на теренах південної Волині, Київщини, східного Поділля визначала постійна загроза татарських набігів: за сигналом про наближення татарських загонів під охорону міських укріплень сходилися мешканці довколишніх сіл. Водночас селян долучали до ремонтів та обслуговування міст. Тому-то міський розвиток тут часто полягав у перезаселенні старих городищ, а для побудови міських укріплень використовували давні вали й рештки оборонних укріплень.

Чому в Україні XVI – першої половини XVII ст. швидко зростала кількість міст і міського населення? Якими були основні способи виникнення міст? Як завдяки розбудові міст відбувалося освоєння навколишнього середовища?

2. Міське планування та архітектура

Запорукою безпечного існування міст були замки. В епоху Ренесансу замок та місто будували одночасно, розплановували під наглядом військових інженерів, архітекторів та будівничих. Одним із них у першій половині XVII ст. був Гійом Левассер де Боплан – француз, який перебував на службі в польського короля і керував зведенням фортець на степовому прикордонні України. Місця для заснування міста також вибирали на перетині торговельних шляхів – так, щоб до них можна було швидко дістатися.

ОСОБА В ІСТОРІЇ

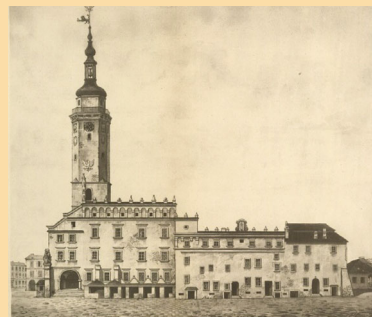
Гійом Левассер де Боплан (близько 1600–1673) – французький військовий інженер і картограф, перебував на службі в польського короля у 1630–1640-х р. Мав завдання вибирати місця, проєктувати і керувати спорудженням фортець для захисту Речі Посполитої від турецько-татарських нападів. За його проєктом збудовано Підгорецький замок (за однією з версій), фортеці Бар, Броди, Кременчук, відбудовано зруйнований козаками Кодак. Як один із найвидатніших картографів XVII ст. створив перший варіант генеральної карти України 1639 р. (зберігається у Стокгольмі), який згодом доповнював і уточнював. Хоча назва «Україна» траплялася на європейських картах і раніше, саме роботи Боплана сприяли її утвердженню в картографії. Автор праці «Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн» (перше видання надруковано в Руані у 1660 р.).

Міську забудову, окрім площ та вулиць, складали церкви, костели, синагоги, замки, палаци, ратуші, кам'яні та муровані будинки з крамницями, шинками та складами різноманітних товарів. Мали міста й оборонні споруди: міські мури, башти, брами, вали, рови. Однак головною ознакою міста, тим, що відрізняло його від села, була ринкова площа. У ренесансному місті ринкова площа була поєднана з вулицями, будинками ратуші, заїздами, будинками ваг, суконниць (складів сукна) та інших будівель, які відображали функціонування міста або містечка. Великі міста склалися із середмістя і кількох передмість. У передмістях королівських міст ще були так звані *юридики*, тобто ділянки землі, заселені магнатськими чи шляхетськими підданими. Там жили головним чином позацехові ремісники, які не сплачували податків до міської казни, але конкурували з цеховиками.

Засновники міст та містечок від початку передбачали торговельне призначення ринкових площ, щоб вони вмщували багато людей, возів, худоби та розмаїтого товару в ярмаркові дні. Це впливало на розміри та ширину вулиць, що вели до неї. Найбільшими стали ті, на яких торгували худобою. Якщо площа не вмщала великої кількості людей, тоді на передмістях або й у середмісті розпланували додаткові торгові вулиці худоби, солі, дров тощо. Для приїжджих купців здавали в оренду крамниці, ятки, будки та склади. Архітектура таких споруд мала різні форми і стилістику: від вишукано оздоблених будинків до нашвидкоруч збитих дерев'яних лав.

■ Панорама м. Жовкви в кінці XVII ст.
Реконструкція О. Оконченко

■ Львівська ратуша,
збудована в XVI–XVII ст.

Невід’ємним атрибутом міст і містечок, які мали магдебурзькі привілеї, були ратуші. Зовнішній вигляд ратуш, які розміщувалися, як правило, на ринкових площах, відрізнявся. Однак були й подібні риси: переважно прямокутний план, монументальність фасадів, майже завжди з вежею і годинником. Вежа – вбудована в споруду або розташовувалася поруч. Приміщення складалися із зали нарад міської влади, судової палати, вартівні міської сторожі, в’язниці в підземеллі, купецьких крамниць тощо. Поруч із ратушею зводили різні торговельні споруди: суконниці, купецькі крамниці, приміщення міської ваги. Архітектурні форми ратуші з часом змінювалися – від суворих середньовічних оборонних будівель до багато оздоблених фасадів, що нагадували шляхетні палаццо.

G Як ви розумієте вислів: «Чітко окреслена в просторі ринкова площа – ядро міського життя, центр містечкового всесвіту та його літопис»?

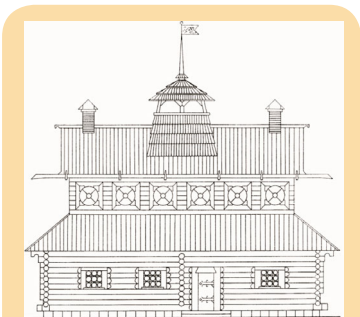
50

3. Міські спільноти та господарство

Від зручності планування та зовнішнього вигляду міста залежало, чи будуть приїздити до нього купці, чи матимуть можливість затриматися надовго, чи зможуть відбуватися торги. Усе це сприяло наповненню міської (замкової) скарбниці. На зламі XVI–XVII ст. найбільші міста в Україні – Львів і Київ, кожне з населенням 12–15 тис. осіб. На Волині головним містом був Луцьк. За національно-релігійним складом населення українські міста суттєво різнилися за регіонами. Галицькі міста були багатоетнічними. У Львові поряд з українцями мешкали поляки, вірмени, євреї, німці, татари, караїми, греки, італійці та ін. На Волині й Київщині міста не були такими строкатими – здебільшого вони мали однорідне населення з абсолютним переважанням українців.

У свідомості українців Київ залишався головним містом краю, релігійним центром (тут знаходилися святині, до яких сходилися прочани з усієї України), однак переживав період економічного занепаду, страждаючи від татарських наїздів, пожеж і епіdemій. Натомість Львів удадо поєднував роль культурного і торговельного осередку. Після пожежі 1527 р. місто фактично відбудували заново, але воно швидко відновило й примножило свій потенціал. Львів мав *право складу*, яке полягало в тому, що кожний купець із країн Сходу був зобов’язаний зупинитися у Львові й виставити свій товар для продажу. Унаслідок того всі найцінніші товари Сходу Польща та сусідні західні країни отримували через Львів.

Торгівля українських міст базувалася головним чином на сільськогосподарській продукції. Попри те що ремісництво було зорієнтоване здебільшого на задоволення внутрішніх потреб, мало ужитковий характер (переважали такі професії, як ковалі, слюсарі, кравці, шевці, кушніри, римарі, котлярі, гончарі, пекарі тощо), у його високому розвитку також годі сумніватися. Разом з магдебурзьким правом українські міста переймали й цеховий устрій ремесла. Характерна риса цехового життя на теренах України, особливо на Волині й Київщині – його зв’язок з оборонними завданнями. Тому вкрай затребуваними були зброярі, лучники, сидлярі, теслярі.

■ Зовнішній вигляд дерев’яної ратуші в Києві XVII ст. Реконструкція П. Юрченка

ЦІКАВО ЗНАТИ

Купець родом з Гданська Мартин Ґруневеґ, який оселився у Львові 1582 р. і прожив у ньому двадцять років – спочатку на службі у львівських вірменських купців, а згодом ченцем домініканського ордена, писав про міське господарство:

«...Вся худоба, що її женуть з Поділля і Молдавії до Італії, проходить через це місто. А тутешніх щупаків їдять і у Відні, хоч там і протікає під сімома мостами багатий на рибу Дунай.

Я об'їхав пів Європи, побував у найславніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба, як тут щодня приносять на ринок <...> Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, але й привезеного. А вино їм привозять також з Молдавії, Угорщини, Греції. Інколи на ринку можна побачити в стосах більше тисячі бочок вина – там його склад.

У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх одягах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі у довгому одягу, а німці, італійці, іспанці – у короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут і свою мову. Місто віддалене понад сто миль від моря. Але коли побачиш, як на ринку при бочках малвазії [грецького вина] вирує натопв критян, турків, греків, італійців, зодягнених ще по-корабельному, видається, неначе тут порт відразу за брамою міста.

Щотижня буває три торговельних дні – по середах, п'ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдавії і Волощини. Отже, щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати. Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня. І хіба не кожному відомо, як багато крамниць у Пруссії, Сілезії, не кажучи вже про Польщу, тутешні вірмени заповнюють своїми товарами...».

Історія Львова в документах і матеріалах:
Збірник документів і матеріалів / упоряд. У. Я. Єдлінська,
Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. Київ, 1986. С. 61.

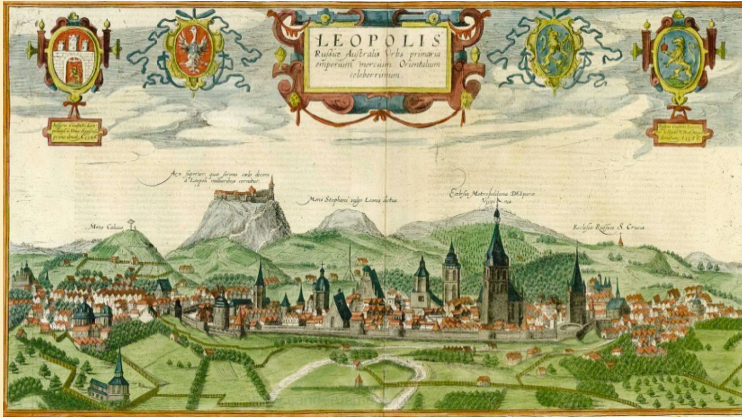

Як у XVI–XVII ст. було організоване господарське життя в українських містах? Визначте тогочасні джерела прибутків міської скарбниці, а також причини фінансових труднощів, які могли виникати в містян.

ПОДИСКУТУЙМО

Серед істориків немає єдності щодо впливу маґдебурзького права на українські міста. Одні дотримуються думки, що воно було шкідливим, бо в умовах України надавало перевагу польським (католицьким) громадам, запроваджувало в містах дріб'язкову регламентацію життя, яка стосувалася насамперед будівничих, торговців, ремісників. Інші дослідники оцінюють його назагал позитивно, твердять, що воно сприяло розвитку міст, адже встановлювало самоврядування, забезпечувало особисту свободу містян (зокрема, можливість обирати чи змінювати фах), упорядкувало повинності. Об'єднавшись у групи, обговоріть аргументи істориків. Поміркуйте, чи було маґдебурзьке право єдиною запорукою розвитку міста. Від кого / чого у підсумку залежав цей розвиток? Результати роботи в групах обговоріть у гурті.

- ✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО** Прочитайте опис Львова із щоденника Мартина Груневеґа та розгляньте панораму цього міста на гравюрі Франца Гоґенберґа. Уявіть себе львівським купцем, який повернувся до рідного міста з новим товаром із східних держав («із Татарії», як тоді казали). Опишіть свої враження від подорожі та оцініть вигоди своєї поїздки.

■ Панорама Львова початку XVII ст.
Гравюра Франца Гоґенберґа – перше відоме зображення міста

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Як ви гадаєте, чому урбанізаційна хвиля, характерна для європейського пізнього середньовіччя, дісталася України з деяким запізненням? Коли це сталося?
2. Визначте відмінності, які характеризували розвиток старих і нових міст у різних регіонах України в XVI – першій половині XVII ст. Як тогочасна містобудівна хвиля торкнулася вашого рідного краю?
3. Опишіть типовий вигляд українських міст XVI–XVII ст. Як господарські потреби впливали на їхній зовнішній вигляд? Чим відрізнялося життя міст у середмісті й на передмістях?
4. Поясніть зв'язок містобудування з господарським розвитком міст і містечок. Як ви гадаєте, чи в XVI–XVII ст. місто було зручним для життя?
5. Як ви розумієте поняття «архітектурна пам'ятка»? Чому збереження архітектурної спадщини є важливим завданням у сучасних містах?

§ 8. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XVI – перша половина XVII ст.)»

■ Орієнтуємося в часі

Установіть хронологічну послідовність подій.

- A** Люблінська унія – утворення Речі Посполитої • Берестейська церковна унія – утворення унійної (греко-католицької) церкви • ухвалення другого Литовського статуту – утвердження ідеї самоврядної шляхетської держави • проведення аграрної реформи на підставі «Устави на волоки».

Б Заснування слов'яно-греко-латинської школи в Острозі (Острозької академії) • видання Іваном Федоровичем перших друкованих книг на теренах України • затвердження статуту Львівського Успенського братства • утворення Київської (Могилянської) колегії.

■ *Орієнтуємося в просторі*

Перейдіть за наведеним кодом або посиланням <https://cutt.ly/GhoXNir> і розгляньте «Генеральну карту України» Гійома Левассера де Боплана. Помандруйте Україною середини XVII ст. Спробуйте знайти на карті місто (село), у якому ви живете. Використовуючи знання з географії, визначте, що означають умовні позначення на цій карті. Схарактеризуйте за ними територію України.

А Розгляньте пам'ятки оборонного будівництва. Поясніть, чому впродовж XVI ст. будівництво оборонних споруд не лише не втратило значення, а й набуло розмаху. Опишіть зображені споруди, звернувши увагу, як особливості рельєфу впливали на їхню форму.

■ *Меджибізький замок*

■ *Хотинська фортеця*

■ *Бастіон Дубенського замку*

■ *Кам'янець-Подільська фортеця*

Б На прикладі львівської площі Ринок і прилеглих вулиць визначте характерні риси ренесансного світського та церковного будівництва. Чому власники *кам'яниць* (будинків з каменю) намагалися через архітекторів і будівничих надати їм неповторного вигляду? Скориставшись додатковою літературою або пошуком в інтернеті, довідайтеся, звідки походили найвідоміші творці ренесансної архітектури Львова, як-от Павло Римлянин, Петро Барбон.

■ Фасад будинку
Корнякта

■ Двір у будинку Корнякта

■ Успенська церква
з вежею Корнякта

■ Фасад Чорної
кам'яниці

■ Фасад каплиці
Боїмів

■ Працюємо з інформацією

Проаналізуйте уривки з історичних джерел та визначте їхню тематику. Поясніть історичні обставини, які зумовили їхню появу.

А «Вказали нам коронні чини, що від значних у наших державах просторів пустих земель, розташованих на кордоні за Білою Церквою, ніякої користі нема ні громадської, ні приватної, отже як ці землі можна було б перетворити в корисні, аби не лежали пусті. Тому, і внаслідок даного нам від усіх чинів дозволу, встановлюємо, що будемо вважати себе вільними в роздачі в цьому розумінні тих пустирів на вічність особам шляхетського стану, вислуженим перед нами і Річчю Посполитою, на розсуд і волю нашу...» *(Із постанови сейму Речі Посполитої, 1590 р.)*

- «Боже того борони, щоб ми це зробили й дали розібрати свій ґрунт на волоки та вписати до реєстру свої родини! У жодному краї тут такого немає, аби

наші пани переписували нас – вільних людей – і дітей наших, і маєтності наші, щоб у себе в неволі тримати. Ані батьки наші, ані ми самі, вже тут і постарівшись, такого ніколи не чули й не бачили... А ні – так ми зараз же як вільні люди віддамо нашому пану, у котрого тут сидимо, по 20 грошів [відступного] й вийдемо геть, а в неволі бути не хочемо» (*Постанова однієї із селянських громад Житомирщини – у викладі землеміра – на спробу «волочної поміри», 1593 р.*).

- «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість буассо зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, [повинні] возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. <...> ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі). Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорожжя, яке є місцем притулку козаків на Борисфені» (З *«Опису України» Гійома Левассера де Боплана, 1651 р.*).

Б «<...> Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, Митрополит і Єпископи грецького обряду <...> на вічну пам'ять проголошуємо: <...> не хочачи їм [царгородським патріархам] помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, <...> ми вислали минулого року послів до святішого Отця Климентія восьмого, <...> просячи, щоб як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки» (*Із рішення Берестейського собору 1596 р.*).

- «<...> чи збільшується прославляння Бога при цій нововигаданій унії? Саме в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість монахів тримають худобу. <...> хіба не гноблення народу нашого руського те, що, обминаючи інші міста, робиться у Львові? – Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими. <...> Так само в міські ради не притягаються люди достойні і вчені, які не належать до унії, а простими мужиками неосвіченими до того, що інший не зуміє визначити, що таке є правосуддя, заповнюють ці місця, на сором руського суду. <...> дуже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському» (*Із промови волинського шляхтича Лаврентія Деревинського на Варшавському сеймі 1620 р.*).

- «За цим привілеєм [надано] всі права руській церкві грецького обряду під титулом Успіння Пречистої Діви Марії <...> І просили нас, щоб ми вважали за гідне погодитися як щодо нашого підтвердження і цією даною [грамотою] щодо <...> друкарні для вибивання [літер] та друкування, продажу і виставлення книг руськими літерами, як недавно, так і давніше друкованих, щоб ми дали наш дозвіл, і щоб ніхто тут частково не перешкоджав у нашому місті Львові сучасним власникам згаданої друкарні. Таким чином, ми, обстоюючи привілеї божественної пам'яті наших попередників та бажаючи зберегти цілими і непорушними права, імунітети, ласкаво надані нашими попередниками нашим вірним підданим, хочемо зберегти і зберігаємо вищезгадану друкарню-типографію згаданої церкви та братства, встановленого біля неї, у виконанні своєї роботи справно стосовно вільності і можливості друкувати українські книжки та писання як світські, так і духовні, що слугують здійсненню божественних обов'язків; однак так, щоб нічого в тій друкарні не друкувалося, що було б проти гідності нашого королівського маєстату та святої римо-католицької церкви» (*Із підтверджувальної грамоти короля Владислава IV Львівському Ставропігійському братству на видання книг кириличним друком, 1639 р.*).

■ Мислимо логічно

Спираючись на знання з історії України та всесвітньої історії, укладіть наведені імена, поняття і терміни в тематичні групи: а) наслідки укладення Люблінської унії для українського суспільства; б) роль фільваркового господарства в соціально-економічному житті Європи й України; в) вплив Реформації і Контрреформації на суспільне життя українців у Речі Посполитій; г) економічне й загалом суспільне значення містобудування в ранньомодерній Україні; д) історичне значення розвитку книговидавництва та шкільництва на теренах України.

«сім вільних наук» «Устава на волоки» «Апостол»
 братські школи «Буквар» бурмистр Василь-Костянтин Острозький
 війт воєводство волость Гійом Левассер де Боплан юридика
 друкарня езуїти єпископ замок земельні сеймики
 Іван Вишенський Іван Федорович Іпатій Потій
 Київська (Могилянська) колегія князі колегіум король криза
 кріпацтво лава Литовські статути магістрат
 магнати магдебурзьке право майстер митрополит
 Острозька академія панщина Пересопницьке Євангеліє
 Петро Могила Петро Скарга полемічна література
 колонізація православне братство ратуша ремісничий цех
 ренесанс ринкова площа сейм і сенат
 Сигізмунд II Август соціальний (суспільний) стан
 ставропігія товарне збіжжя урбанізація фільварок
 фортеця церковна унія шляхетська демократія шляхта

■ Міркуємо про цінності

Схарактеризуйте культурно-мистецьке життя України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Візьміть до уваги, що воно тривало під знаком культури Відродження (Ренесансу), яка змінила розуміння й образ людини.

Розгляньте зображення і виконайте завдання.

- 1. Фігура Ісуса Христа на куполі каплиці Боїмів у Львові
- 2. Скульптурне зображення святого апостола Павла. Фрагмент рельєфу на фасаді каплиці Боїмів у Львові
- 3. Портрет Варвари Лангиш. Художник М. Петрахович (?). Близько 1635 р.

- А** Уважно вдивіться в обличчя, створені скульпторами й художниками кінця XVI – першої половини XVII ст. Зверніть увагу на життєвість та емоційну виразність цих образів: у них уже немає й сліду впливу середньовічних проповідей відречення від земного життя. Поясніть цю зміну.
- Б** Розгляньте фігуру Ісуса Христа на куполі каплиці Боїмів у Львові. До її створення на початку XVII ст. долучився вроцлавський будівничий Андреас Беммер – видатний скульптор Центрально-Східної Європи. У камені під двометровою скульптурою Христа викарбувано слова: «Перехожий, зупинись і подумай, чи твоє страждання є більшим, ніж моє». Як ви розумієте ці слова?

Становлення козацтва

(XVI – перша половина XVII ст.)

Від часу появи перших джерельних згадок про українських козаків наприкінці XV ст. і впродовж наступних трьох століть українська історія невіддільна від козацтва, ба більше – козаки були її осердям. Вони не просто розвинули організовану спільноту, а й з'єднали військову силу з лицарською ідеєю захисту рідного краю, його культури. У першій третині XVII ст. козаки стали захисниками ідентичності українського населення Речі Посполитої. Подібні до українського козацтва спільноти виникали й на пограничних землях інших країн (як-от граничари в Хорватії, секеї та гайдуки в Угорщині). Однак ніде ці групи не відіграли такої великої ролі в суспільстві, як козаки в Україні. Зважаючи на колонізацію української знаті, козацтво виконувало роль національної еліти, яка в інших країнах належала найвищим суспільним верствам. Козак став ключовою постаттю не тільки в більшості сюжетів історії України, а й у національній свідомості українців. Не випадково, що серед тогочасної європейської спільноти українці дістали назву «козацького народу».

Працюємо над проєктами

1. Прочитайте історичний роман Романа Іванчука «Мальви» (первинна назва «Яничари»), який переносить читача в козацькі часи і водночас змушує задуматися над сучасністю і майбутнім. Проаналізуйте історію створення роману та його сюжет. Уявивши себе власником букіністичної крамниці, підготуйте рекламний постер (або огляд) книжки.
2. У групах (парах) доберіть відомості про козацьких ватажків XVI – першої половини XVII ст. Проаналізуйте їхні життєписи й укладіть колективний портрет. При тому зверніть увагу на соціальне й етнічне походження, освіту, індивідуальні риси, мотиви покозачення, результати діяльності цих осіб.
3. Складіть синхроністичну таблицю найважливіших подій української та світової історії з кінця XV до середини XVII ст. (наприклад, 1492 р. – перша писемна згадка про українських козаків, відкриття Америки Х. Колумбом).

Козак у степу. Тривожні знаки. Художник С. Васильківський. Близько 1905 р.

§ 9. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

1. Степове порубіжжя. Кримське ханство та Османська імперія

Поява нового стану – козацтва – була результатом зіткнення і взаємодії на рівнинах Придніпров'я християнського і мусульманського світів. Передували цьому політичні, економічні та культурні перетворення, які визначали історію українського Степу в XIV–XVI ст. У той час, коли на західних і центральних українських землях стверджувалося польське і литовське панування, південний степовий регіон і Кримський півострів переживали політичні зміни, пов'язані з розпадом Золотої Орди. Одним із її відламів було Кримське ханство, яке в **1449 р.** на чолі з Хаджі-Гереем, що започаткував династію кримських правителів, стало на шлях творення незалежної держави. До складу ханства входив не лише Кримський півострів (щоправда, без гірської і південнобережної частини, яка належала Генуезькій республіці), а й степові землі на північ від Перекопського перешийка, які тяглися від гирла Дніпра на схід уздовж берегів Азовського моря до р. Кубані. Цю материкову частину контролювали ногайські орди.

Однак вирішальним чинником політичних і господарських змін у Північному Причорномор'ї були турки-османи, які в 1453 р. захопили Константинополь (перейменували місто на Стамбул і зробили столицею своєї імперії). Вони утворили величезну мусульманську державу, яка замінила Візантійську імперію як панівну силу в західному Середземномор'ї та Причорномор'ї. Передусім турки усунули генуезців з чорноморського (кримського) узбережжя, яке підпало під їхнє пряме правління. Порт Кафа (або Кефе, нині Феодосія) під владою турків перетворився на одне з найбільших міст Східної Європи. Хоча більшість його жителів були кримськими татарами, життя в ньому йшло за правилами, прийнятими в Туреччині. Урешті-решт турки визнали в **1478 р.** державу Герейів, установивши над нею протекторат. Утім, ставши васальною державою, Кримське ханство було доволі слабо пов'язане з Османською імперією.

Увагу турків до українських теренів зумовлювали дві обставини – питання безпеки та економічні вигоди, зокрема як ресурс для работоргівлі. Торгівля людьми в житті Причорномор'я була важливою і раніше, але тепер, по суті, стала основою економіки. Захоплені на українських землях невольники служили на всіх рівнях османського суспільства – від сільськогосподарських працівників і домашніх слуг до галерних рабів, солдатів імперської армії та матросів флоту, радників і урядовців, а дівчата-полонянки поповнювали гареми знаті та імператорського двору. Ногайські та кримські татари задля заробітку влаштовували набіги на українські землі. Жертвами ставало не тільки населення прикордонних степів, яке просувалося на південь для вирощування зерна, а й мешканці центральних і західних регіонів України. У **1482 р.** татари на чолі з ханом Менглі-Гереем напали на Київ. Місто, яке налічувало тоді 5 тис. мешканців, було пограбовано і спалено, а київський воевода Іван Ходкевич з родиною потрапив до полону.

Територією України проходили п'ять маршрутів татарських нападів. Два з них, на схід від Дністра, вели до Західного Поділля, а звідти – до Галичини. Ще

ЦІКАВО ЗНАТИ

■ *Роксолана. Художник Тиціан. XVI ст.*

З-поміж найвідоміших полонянок була Настя Лісовська – донька священника із західноукраїнського містечка Рогатина, захоплена в 1520 р. Уже як легендарна Роксолана (офіційно – Хюррем, з перської – «та, що сміється, дарує радість») вона стала дружиною і політичною радницею султана Сулеймана I Пишного (правив у 1520–1566 рр.). Фінансувала будівництво найкращих зразків османської архітектури. Художня традиція приписує Роксолані, як називали її в Європі, наміри стримати напади татар і турків на Україну. Постать Роксолани досі приваблює письменників і кінорежисерів. Автором роману «Роксолана» став і видатний український письменник Павло Загребельний. Розмірковуючи від імені своєї героїні, він писав: «Як помогти своїй землі й чим? Іноді зринала божевільна думка, що земля її мала б мир і спокій, якби загорнув її султан у свої володіння, взяв під свою тяжку руку і хоч би й погнобив, але захистив би від шарпання і плюндрувань, яких зазнавала протягом усієї своєї історії».

два, по інший бік Південного Бугу, провадили до Поділля та Волині і потім знову до Галичини. Останній шлях проходив територією, що пізніше стане Слобідською Україною, і прямував до Московщини. Татарське військо було досконало пристосоване до блискавичних переміщень: на швидких конях могло долати за день до 100 км, а запаси сушених харчів, які теж везли на конях, відсутність артилерії і навіть вогнепальної зброї не обтяжували його обозом, робило його надзвичайно маневреним. За різними оцінками, кількість українців і московитів, які потрапили на невільницькі ринки Криму в XVI–XVII ст., коливалася від 1,5 до 3 млн осіб. Утім татарські набіги не зупинили колонізацію (освоєння) Степу. Дике поле, як називали ці терени, було багатющим природним регіоном, а тому навіть ногайсько-татарська небезпека не могла завадити відчайдухам, які шукали там волі й здобичі. Головними дійовими особами господарської колонізації незайманих земель на півдні стали козаки.

G Схарактеризуйте політичні зміни, які відбулися в Причорномор'ї в XV ст. Як вони вплинули на становище українських земель?

2. Поява козаків

До кінця XV ст. усі згадки про козаків (а вперше вони зафіксовані в джерелах XIII ст.) стосувалися татар. У них йшлося то про сторожу, то здобичників-розбійників (які перепиняли у степах купецькі каравани), то найманих вояків, то вигнанців і бездомних людей, то шукачів пригод. Козаків-християн історичні джерела вперше зафіксували під **1492 р.*** Тоді якісь «кияне і черкаси» напали в гирлі Дніпра на турецький корабель. У відповідь на скаргу великий князь литовський обіцяв розшукати пограбоване «серед козаків» у Черкасах. У наступні роки згадки про «київських і черкаських козаків» почастишали. Вони стосувалися податкових справ або сутичок з татарами в пониззі Дніпра. У документі 1499 р. йшлося про те, що козаки повз Київ «ходять водою на Низ до Черкас і далій».

* У «Польській хроніці» Мартина та Йоахима Бельських, яка вийшла друком наприкінці XVI ст., перша писемна згадка про козаків на Поділлі датована 1489 р.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Усупереч поширеній думці про безлюдність Степу, насправді там вирувало життя. З-поміж тих, хто жив на степових торгових шляхах, були чумаки, тісно пов'язані з козацькою традицією. Чумацтвом (чумакуванням) називали купецький, торговельно-візницький промисел, поширений в Україні у XV–XIX ст. Полягав у доставці на великі відстані вантажів (солі, риби, збіжжя, інших товарів) задля продажу. Іздили чумаки волами, валками з кількох десятків возів, що їх очолювали виборні отамани. Більшість чумацьких шляхів

■ Чумацький Ромоданівський шлях.
Художник С. Васильківський.
1901–1908 рр.

проходила в південному напрямку, з'єднуючи внутрішні регіони України з узбережжями Чорного та Азовського морів. Один із них – Ромоданівський – проходив Лівобережною Україною з півночі на південь через Ромни, Лохвицю, Лубни, Кременчук, далі через запорозькі степи до Перекопу, а звідти – у Крим. Утратив своє значення в XIX ст. у зв'язку з розвитком залізниць і річкового транспорту.

На початку творцями козацтва були мешканці Середнього Подніпров'я, які сезонно простували на уходи в Дике поле та пониззя Дніпра для рибальського й мисливського промислу (їх називали *уходниками*). Козацькі ватаги також поповнювали воєнізовані містяни порубіжних придніпровських міст і, передусім, представники напівпривілейованого прошарку бояр-слуг; вони жили уявленнями про свій «лицарський» статус. Появі козацької спільноти також сприяли географічні умови – так званий Великий кордон, як називають простір між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, що й став зручним полем для українсько-татарської взаємодії. Козаки не тільки воювали. Сусідство з татарами сприяло запозиченню елементів їхнього побуту, мови і звичаїв, збройних навичок і способу виживання. Своєю чергою, татари переймали елементи української культури, а дехто знав і мову.

На відміну від козаків-татар, які так і не перетворилися на організовану спільноту, українські козаки поєднували сторожові й здобичницькі інтереси з господарськими заняттями на степових уходах. Так вони поширювали в Степ осілий спосіб життя, цілком чужий для кочівників. Організуючись, українське козацтво намагалось уникнути контролю з боку Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Козаки наче протиставляли себе державі. Тому-то згодом козацькі терени в нижньому Подніпров'ї стали привабливими для різних утікачів (зокрема, з-поміж селян), які шукали землі, вільні від тиску держави й панства.

На зламі XV–XVI ст. головним каталізатором розвитку козащини було Кримське ханство. Центральна литовська й польська влада виявилася безсилою протистояти нищівним татарським нападам

■ Портрет Остафія Дашковича. Художник Я. Матейко. 1874 р.

на українські землі з метою захоплення полонених (ясиру). Наймані кінні загони через малочисельність не могли ефективно протидіяти татарам. Відтак безпека південно-східних територій фактично покладалася на прикордонних адміністраторів або міську владу в Кам'янці, Хмільнику, Барі, Києві, Каневі, Черкасах. Вони й почали залучати козаків для відсічі татарським нападникам, звільнення бранців.

І хоча задля уникнення війни з могутньою Туреччиною королівський (великокнязівський) двір відмежовувався від козаків, усі добре розуміли, хто насправді озброював і споряджав козаків у походи на ханські фортеці. Найбільше в цьому відзначилися в першій половині XVI ст. канівський і черкаський староста Остафій Дашкович і барський староста Бернард Претвич. Вони не лише використовували козаків для захисту підвладних територій, а й розглядали їх як ширшу військово-політичну силу. З того часу відомі й спільні козацько-татарські походи на Москву і Казань, організатором яких був Дашкович. Та й загальні симпатії населення (навіть європейського, наляканого турецькою загрозою) поступово схилялися на бік козаків.

62

Як виникло українське козацтво? Визначте чинники, які сприяли зростанню його активності. Як ви гадаєте, у перші десятиліття своєї історії козацтво було заняттям чи соціальним станом?

ПОДИСКУТУЙМО

Відомо, що до зростання козацтва призвело посилення експлуатації селян. Магнати і землевласницька шляхта намагалися залучити нових поселенців до новонабутих володінь на українському прикордонні, що були небезпечні для життя через постійну загрозу татарських нападів. Спочатку вони обіцяли їм на певний час звільнення від податків. Як тільки цей період закінчувався, селяни опинялися перед дилемою – сплата податків і повинності або рух далі в небезпечний Степ, де була можливість приєднатися до козаків. Уявивши себе таким селянином, обґрунтовано запропонуйте власний варіант розв'язання цієї ситуації.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Історикиня Наталя Яковенко, розмірковуючи про витоки й початковий характер української козаччини, використала вислів «лицарі християнства в мусульманському вбранні». Як ви його розумієте? Запропонуйте власний лаконічний вислів на окреслення витоків українського козацтва. Вкладіть у нього свої знання з історії й асоціації, винесені з читання літератури, перегляду фільмів і творів живопису.

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Коли в історичних джерелах з'явилися перші відомості про українських козаків? З якими подіями вони були пов'язані?
2. На яких теренах виникло українське козацтво? За картою схарактеризуйте територіально-політичні обставини, які обумовили появу козацької спільноти.
3. Дайте визначення терміна «козак». Які категорії населення брали участь у формуванні козацтва на Подніпров'ї?
4. Укладіть план виступу на тему «Походження українського козацтва». Пояснить, чому розвиток українського козацтва розглядають через взаємодію внутрішніх і зовнішніх чинників.
5. Пояснить, чому козаків називають «лицарями». Кого у світовій історії називали лицарями? Якими рисами характеру відповідно до цього означення мали володіти козацькі ватажки?

§ 10. ЗАПОРОЗЬКА СІЧ – КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

1. Утворення Запорозької Січі

Із зростанням чисельності козацтва й щоразу нагальнішою потребою в захисті від татарських нападів козаки прагнули самоорганізуватися. «Нічийні» терени між Дніпром і Південним Бугом поступово вкривала мережа господарських опорних пунктів, укріплених поселень і тимчасових сторожових постів, або ж засік (січей, городків). Вони приваблювали з волостей нових людей, які на чолі з обраними отаманами набували військових вмінь та займалися мисливським і рибальським промислами, пасічництвом. Господарськими осередками ухадників були *зимівники*, звідки відбувалося освоєння прилеглих земель і угідь. Після завершення господарського сезону ватаги ухадників сходилися до основного зимівника, де зберігали добуту продукцію і готували реманент.

Ідея створення козацького опорного пункту на південному порубіжжі визрівала й серед місцевих урядовців, змушених обороняти край від набігів кримських татар. У цій справі відзначився канівський і черкаський староста Остафій Дашкович, надаючи козакам підтримку зброєю і продовольством. У 1533 р. він представив сейму Польського королівства проект організації регулярної прикордонної служби. Згідно із задумом, одна група козаків мала б на чайках (човнах-довбанках) вартувати біля дніпровських переправ, а друга – стерегти татарські шляхи кінними роз'їздами. А на островах нижче порогів він радив спорудити кілька фортець. Сейм схвалив проект, але за браком коштів його не реалізували.

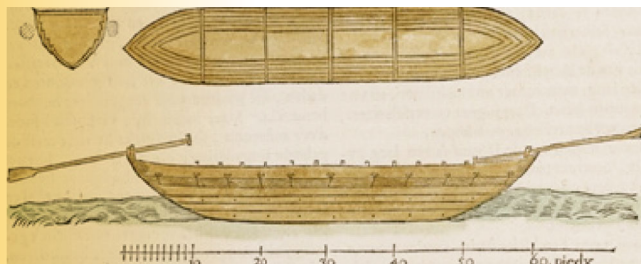
ЦІКАВО ЗНАТИ

Чайка – безпалубний човен у вигляді видовбаної колоди (з липи або верби), по бортах обшитий дошками. Довжина – 18–20 м, ширина й висота бортів – 3–4 м. Ззовні бортів для захисту від стріл і куль кріпився пояс зі снопів очерету. Чайки мали поперечні переборки й лави, щоглу з вітрилом, 10–15 пар весел, носове і кормове кермові весла, які забезпечували швидкість і маневреність, уміщували до 70 осіб. озброєння – 4–6 фальконетів (гармат калібру 30 мм).

Більше про життя запорожців дізнайтеся, здійснивши за наведеним кодом віртуальну мандрівку до Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького (зала 2: Запорозьке козацтво).

<https://cutt.ly/1hoUn9J>

■ Зображення чайки запорозьких козаків з книжки «Опис України» Гійома Левассера де Боплана

Задум Дашковича вдалося реалізувати князю Дмитру Вишневецькому на початку 1550-х років. Об'єднавши довкола себе розрізнені козацькі ватаги, князь організував спорудження за Дніпровими порогами на острові Мала Хортиця укріплення – це, власне, і була перша Запорозька Січ. До складу гарнізону вхо-

дили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри (шляхта), слуги (селяни, які виконували військову службу), драби (рядові воїни найманої піхоти). Незважаючи на досить короткий час існування (у 1557 р. фортецю зруйнувало татарське військо), хортицький гарнізон справив помітний вплив на розвиток січової громади.

ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ *Дмитро Байда-Вишневецький. Художник невідомий. XVIII ст.*

Дмитро Байда-Вишневецький (близько 1516/1517–1563) – українсько-литовський магнат, староста канівський і черкаський, козацький ватажок. Як «стражник на Хортиці» звів на острові укріплення, яке вважають першою Запорозькою Січчю. В організації нападів на турецькі й татарські фортеці – насамперед турецький Очаків і татарський Іслам-Кермен (поблизу сучасної Каховки) – діяв здебільшого самовільно, хоча й намагався заручитися підтримкою чи то польського короля, чи то московського царя. Однак тим настроїв проти себе всіх. У 1563 р. втрутився у боротьбу за місце молдовського господаря. Під час однієї з битв зазнав поразки, потрапив у полон до турецького султана. Відмовився перейти на турецьку службу, страчений у Стамбулі. Смерть Д. Вишневецького оспівана в народній думі про козака Байду.

Після Хортиці, яка стала прототипом наступних козацьких укріплень і загалом організації козацького товариства, місце перебування Січі мінялося ще сім разів. Першою зафіксованою в дже-

релах військово-політичною організацією козаків за порогами була Томаківська Січ. Січ переважно розташовувалася у Великому Лузі – місцевості, укритій лісами та плавнями з безліччю річкових проток, озер і боліт. Для зведення твердині козаки обирали малодоступні острови чи півострови й укріплювали Січ ровами й насипними земляними валами, а на бійницях вартових веж стояли гармати. Помешкання запорожців – курені, зроблені з верболозу, обмазані глиною й покриті очеретом, розміщувалися навколо майдану. На майдані містилося житло кошового отамана й січової старшини, канцелярія, церква. Там же перед церквою відбувалися козацькі ради.

Хронологія Запорозьких Січей

- Хортицька (1550-ті рр.)
- Томаківська (1580-ті рр. – 1593 р.)
- Базавлуцька (1593–1638 рр.)
- Микитинська (1639–1652 рр.)
- Чортомлицька (1652–1709 рр.)
- Кам'янська (1709–1711, 1728–1734 рр.)
- Олешківська (1711–1728 рр.)
- Нова (Підпільненська) (1734–1775 рр.)

Чому й де виникла Запорозька Січ? Яку роль у творенні Січі відіграли природні умови регіону? Як вони визначили характер козацького господарства?

2. Організація життя на Січі

Запорозька Січ була військовим братством, яке виокремилося з-поміж численного напіввійськового-напівфермерського населення. Основною військовою організаційною одиницею Січі був *курінь*, який об'єднував козаків – вихідців із певних місцевостей. Кількість куренів зростала: якщо в XVI ст. їх було 7, то у XVIII ст. – 38. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях, або від імені курінного отамана (як-от, Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядківський). На отаманів покладалися обов'язки обліку козаків, відповідальність за прийом у козаки та несення військової служби, відання майном. Вони були також суддями над козаками свого куреня.

Вищим органом влади на Січі була козацька рада, право участі в ній мали всі козаки. Зібрання козаків за їхньої власної ініціативи називали «чорною радою». До компетенції ради входили найважливіші справи життя козацького товариства: обрання старшини, вирішення питань війни та миру, ведення переговорів із представниками інших країн. За традицією ради збиралися у переддень Різдва (у січні), на Великдень (навесні) і на свято Покрови Пресвятої Богородиці (тоді 1 жовтня), а за потреби й частіше. Головним місцем проведення козацької ради була Січ. Проте рада могла відбуватися в будь-якому місці, де була більшість війська. Крім загальних рад, проводили старшинські сходки. Як правило, вони відбувалися біля помешкання кошового отамана за участі військової старшини, стариків і курінних отаманів. На сходках здебільшого йшлося про порубіжні роз'їзди, незначні походи, різні таємні й термінові справи.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Кошем називали також усе військове товариство запорозьких козаків або козацький військовий табір, у якому знаходилася військова старшина на чолі з отаманом. Чисельність запорозького товариства в XVI ст. становила 2–3 тис., у XVII ст. – 5 тис., а у XVIII ст. – 10–12 тис. (разом із зимівниками і слободами близько 100 тис. осіб).

Головною особою на Січі був *кошовий отаман*, який зосереджував військову, адміністративну, судову і духовну владу. Його, як і всю запорозьку старшину, зазвичай обирали на щорічній січневій козацькій раді. Після обрання кошовий отаман отримував булаву як символ влади. Усі накази отамана виконували миттєво та незаперечно. Попри це отаман, якого неофіційно називали «батьком», не був необмеженим володарем, а тільки «першим серед рівних». У будь-який час рада могла його переобрати. Помічників кошового отамана – суддю, осавулу (стежив за дотриманням порядку на Січі, у военний час – у таборі) і писаря –

■ Запорозька Січ. Сучасна реконструкція. Національний заповідник «Хортиця» (м. Запоріжжя)

також обирали на загальній раді. Писаного права на Запорозжжі не було, судочинство здійснювали відповідно до козацьких звичаїв. Найтяжчими злочинами вважали зраду, порушення військової дисципліни, убивство товариша, крадіжку. На Січі постійно перебувало від кількох сотень до кількох тисяч козаків. Для проведення походів з-поміж старшини вибирали гетьмана.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Українською історикинею, архівісткою й письменницею, яка зажила слави найавторитетнішої дослідниці Запорозької Січі, стала **Олена Апанович** (1919–2000). За жартівливим висловом одного з науковців, це була «перша жінка, яка пробралася на Запорозьку Січ». Авторка таких популярних книжок, зокрема і для дітей, як «Розповіді про запорозьких козаків», «Козацька енциклопедія для юнацтва». Майбутня дослідниця народилася далеко від України (у Росії), батько був залізничником, білорусом за походженням, мати – з польського шляхетського роду. «Шлях на Січ» Олени Апанович, який вилився в ґрунтовне дослідження та

популяризацію українського козацтва, визначили дві обставини: учитель-наставники і власне громадянське сумління, почуття відповідальності за збереження історичної спадщини. Апанович була однією з останніх з-поміж істориків, які застали Великий Луг у його первозданній красі (у 1950-х роках ці терени затопило Каховське водосховище).

Схарактеризуйте організацію життя на Запорозькій Січі. Хто керував Січчю? Якими були повноваження козацької ради та кошового отамана?

3. Запорозька Січ очима іноземців

Про козацьку добу в історії України, зокрема про Запорозьку Січ, писало чимало іноземців. Найбільшу зацікавленість викликали в Західній Європі війни українських козаків з турками і татарами. У XVI ст. турецька загроза стала для Європи першорядною проблемою: турки володіли майже всією Угорщиною, наблизилися до Відня, нависали над Італією, розширювали військові дії по всьому Середземномор'ю, аж до Іспанії. Західноєвропейські держави почали вбачати в запорозьких козаках серйозну військову силу і робили спроби залучити їх до антитурецьких коаліцій. Іноземців приваблював у козацтві й особливий суспільний устрій «пограниччя», стихія свободи, яка різко контрастувала зі станом інших теренів Речі Посполитої.

«Відкриття» іноземцями Запорозжжя відбулося під кінець XVI ст. Декого з них вів на Січ не так пізнавальний інтерес, як непереборні життєві обставини. Доволі швидко Січ здобула в очах європейців репутацію лицарського кола, тоді-то викристалізувався й образ войовничого козака як захисника християнського світу. У 1584 р. з'явилася книжка польського шляхтича і хроніста Бартоша Папроцького «Герби польського лицарства». У ній, крім геральдичного матеріалу, подано опис подорожі на Запорозжжя шляхтича-магната Самуїла Зборовського в 1581 р., із відомостями про Запорозьку Січ, її устрій, побут, звичаї козаків. Зборовський подався на Січ після того, як за вбивство перемишльського

каштеляна був позбавлений шляхетських прав і вигнаний з держави. На Січі його обрали ватажком.

Одним із найцінніших джерел до історії запорозького козацтва є щоденник Еріха Лясоти – посланця в 1594 р. імператора Священної Римської імперії Рудольфа II Габсбурга до запорозьких козаків, щоб схилити їх до війни з Османською імперією. Тоді турки активно готувалися до вторгнення в Угорщину й Австрію, і Габсбурги гарячково шукали союзників. А що ні в Речі Посполитій, ні в Московському царстві не виявляли намірів встрявати у війну з турками, то козацька підтримка на кримському напрямку видавалася життєво необхідною. Козаки погоджувалися, але ставили умови – укладення угоди з імператором. Посольство Лясоти було першим прямим офіційним контактом західноєвропейців із запорозькими козаками.

Під час подорожі Лясота побував у Львові, Бродах, Почаєві, Києві, а на Січі – тоді вона знаходилася на острові Базавлук – провів близько місяця. У щоденнику він докладно описав суспільно-політичний устрій та військову організацію Січі як козацької республіки, спосіб життя і звичаї запорожців. Урешті-решт зафіксував увесь перебіг козацької ради, яка обговорювала пропозиції австрійського імператора. Перебування на Січі переконало Лясоту у військовій силі запорозького козацтва та його впливі на становище всієї Речі Посполитої. Він уважав за необхідне для Габсбургів «мати друзями людей, на котрих звертає увагу не лише Україна (Волинь і Поділля, де вони мають велику підтримку), а й уся Польща».

У першій половині XVII ст. іноземцем, який описав Україну, зокрема запорозьке козацтво, був французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан. До еміграції його спонукали переслідування гугенотів (французьких протестантів-кальвіністів, до яких належав) урядом кардинала Рішельє. На теренах України Боплан перебував у 1630–1647 рр., будучи на службі в польському коронному війську як найманий інженер. Найчастіше знаходився в м. Барі на Поділлі, але багато подорожував, займаючись військовим будівництвом і збираючи картографічні матеріали. У книжці «Опис України», виданій у 1651 р., він докладно описав козацькі терени, наголошуючи на свободоловності й енергійності козаків, відважності й військовій майстерності, загартованості й турботі про здоров'я, вправності в ремеслах і сільському господарстві, кулінарній майстерності.

Коли й у зв'язку з якими історичними обставинами Запорозька Січ потрапила в поле зору західноєвропейців? Пригадайте значення терміна «республіка». Які риси в організації Запорозької Січі давали іноземцям підстави називати її республікою?

✓ ПОДИСКУТУЙМО

Еріх Лясота в щоденнику описав, як на козацькій раді в червні 1594 р. відбувалося обговорення пропозиції імператора Рудольфа II приєднатися до антитурецької коаліції. Він, зокрема, занотував: «<...> попросили нас знову відійти і прочитали переданий нами лист прилюдно, сказавши, щоб кожен, добре поміркувавши, висловив свою думку. Проте, коли на перший і другий заклик гетьмана всі промовчали, вони розділилися (як завжди, коли обговорювали щось важливе) на два кола. В одному була старшина, у другому прості люди, яких називають черню.

Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною акламацією податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського, кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилась, бо не могла протривати черні (яка є сильніша, могутніша й згуртованіша і в гніві не терпить ніяких заперечень), лише хотіла обговорити наші умови». Уявіть і себе учасником тієї козацької ради. Яку позицію тоді зайняли б ви? Обґрунтуйте її.

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО Скориставшись додатковою літературою або інтернетом, довідайтеся про козацькі клейноди (нім. *Kleinod* – скарб, коштовність) – відзнаки, атрибути й символи влади, які використовували на Запорозькій Січі. До них належали булава, бунчук, корогва, каламар, печатка, литаври та ін. За поданим зразком підготуйте презентацію про козацькі клейноди, у якій поєднайте реальне зображення пам'ятки, термінологічне визначення та відображення в мистецькому творі).

■ Похорон кошового. Художник О. Мурашко. 1900 р.

■ Булава Б. Хмельницького (нижня частина втрачена)

Булава – старовинна зброя і символ верховної влади запорозьких кошових отаманів і гетьманів України. Складалася з дерев'яної чи металевої ручки завдовжки 50–80 см, до якої кріпилася металева або дерев'яна куля 10–15 см у діаметрі. Інколи булаву прикрашали коштовним камінням.

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Коли й де було створено першу Запорозьку Січ? Кого вважають її засновником? Назвіть Січі в порядку їхнього існування.
2. Чому місцем розташування Січі стали терени за Дніпровими порогами? Як ви розумієте козацьке прислів'я: «Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати»?
3. Спираючись на параграф і самостійно віднайдену інформацію, опишіть повсякдення запорожців. Як козаки поєднували промисли з військовою справою?
4. Визначте причини виникнення Запорозької Січі. Які обставини сприяли перетворенню козацтва на захисників християнства?
5. Яких цінностей і правил дотримувалися запорозькі козаки? Що на Січі вважали за найтяжчі злочини?

§ 11. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ. РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО

1. Утворення реєстрового козацтва

Питання про залучення козаків до несення прикордонної служби вперше стало в 1520-х роках. Тоді, з ініціативи південноукраїнських старост, на яких покладався захист від татарських нападів, його розглядали на засіданні державної ради Великого князівства Литовського. Однак на будівництво укріплень на далекому пограниччі бракувало коштів. До того ж уряд прагнув не так залучити козаків до державної служби, як установити над ними контроль. Утім слабкій виконавчій владі тривалий час не вдавалося ні здійснити облік козаків, ні відвернути їх від степових промислів і походів, які супроводжувалися сутичками з татарами.

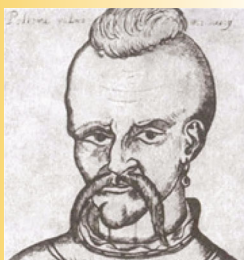
Повернутися до планів організації козацьких сил змусила Лівонська війна, яка розпочалася в 1558 р., та утворення Речі Посполитої. Київський воєвода Василь-Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький у розпал Лівонської війни запрошували козаків на службу «за даток і живність», тобто за платню і продовольство. Правда, тоді до їхньої участі за межами України не дійшло. Для обліку козаків склали списки, або ж реєстри. А в **1572 р.** король Сигізмунд II Август підтвердив розпорядження великого коронного гетьмана, тобто командувача польського війська, Єжи Язловецького про набір 300 козаків для постійної служби в замках Подніпров'я. Це і був початок утворення реєстрового козацтва.

Реєстрові козаки – частина українського козацтва, яка в другій половині XVI – першій половині XVII ст. несла військову службу Речі Посполитій і була внесена до спеціального списку – реєстру.

Наступний крок щодо визнання українського козацтва як окремої соціальної верстви зробив король Стефан Баторій. Аби відвернути козаків від походів у Молдовію і Волохію (ці самовільні походи загрожували Речі Посполитій війною з Туреччиною), а також не допустити їхнього переходу на службу до московського царя, королівська влада вирішила ширше, ніж раніше, залучати їх до державної служби. На переговорах з королем, які відбулися у Львові, посланці із Запорозжя згодилися сформувати реєстр з 500 козаків. Старшим призначено канівського і черкаського старосту князя Михайла Вишневецького (двоюрідного брата Дмитра Байди-Вишневецького).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Уособленням суперечностей у відносинах між козаками і владою в 1570-х роках стали події, пов'язані з постаттю кошового отамана Івана Підкови (1533–1578). Він походив з Молдовії (був рідним братом молдовського господаря). З'явившись на Запорозжжі, здобув славу непересічної особистості (мав рідкісну фізичну силу і надзвичайний зріст – більше двох метрів). Був учасником багатьох морських походів козаків на турецькі фортеці (спочатку під проводом Самійла Кішки, а згодом самостійно). У 1577 р., спираючись на підтримку запорожців, утрутився в боротьбу за престол молдовського господаря, і навіть дійшло до того, що козаки оголосили його господарем. Однак втручання козаків у молдовські справи виклика-

■ *Портрет Івана Підкови. Художник невідомий. Початок XVII ст.*

ло різке невдоволення польської королівської влади, яка не бажала конфлікту з Туреччиною. У відповідь король Стефан Баторій наказав місцевим урядовцям жорстко протидіяти «козацькому свавіллю», попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і постачання їм пороху, олова та живності, тим більше споряджати загони для нападів на татарські улуси. На вимогу султана Підкову заарештовано і страчено у Львові.

За результатами львівських домовленостей між запорожцями і королем з'явилася угода «Постанови з низовиками» від **16 вересня 1578 р.**, яка конкретизувала умови королівської служби: присяга козаків на вірність і підпорядкування черкаському старості, утримання від самовільних походів на Молдовію, кримські улуси й турецькі фортеці. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Резиденцією реєстровиків став Трахтемирів (поблизу Канева), де розмістився і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах. З роками кількість козаків у реєстрі зростала. У 1583 р. загін нараховував 600 осіб, а в 1590 р. на офіційній службі перебувала тисяча осіб.

За реєстровими козаками закріплювалися права і привілеї – «вольності», що вирізняли їх з-поміж інших верств тогочасного суспільства. Реєстровці були виведені з-під юрисдикції, тобто правового підпорядкування, місцевої адміністрації й отримали самоуправління з назначеною старшиною – були поставлені під владу «козацького старшого». Їх було звільнено від сплати податків і виконання господарських повинностей, над ними встановлено окреме судочинство. Козаки, занесені до реєстру, дістали право володіти земельними маєтностями. Реєстрове військо отримало офіційну назву «Військо Запорозьке». На практиці козаки розширювали тлумачення своїх «вольностей» (скажімо, воліли «старших» вибирати, принаймні брати участь у їхньому призначенні, і відповідно називати «гетьманами»).

Поясніть поняття «реєстрове козацтво». Коли й за яких обставин воно виникло?

2. Козацька верхівка і рядове козацтво

Урядові постанови про утворення реєстрового козацтва вели до зростання козацької спільноти. На середину XVII ст. загальна чисельність населення Київщини, Брацлавщини і східних районів Подільського воєводства становила близько 1,1 млн осіб, з них козаків 270 тис., або ж 25 % (для порівняння шляхта на цих теренах складала 2,3–2,5 % населення). Однак з-поміж козаків лише 6 тис. (без сімей) перебували на державній службі та офіційно користувалися «вольностями». Усі ж інші – тобто нереєстрові козаки – виборювали ці права в місцевої адміністрації. Упровадження реєстру провокувало поділ козацтва. Однак попри дедалі глибше розмежування між реєстровцями і нереєстровцями, для козацтва залишалася актуальною ідея єдності козацького світу під орудою одного гетьмана.

Поділ на старшину і рядових проявився серед козаків уже в другій половині XVI ст. Козацька старшина (як у реєстровців на королівській службі, так і нереєстрових козаків на Запорозькій Січі) походила, головним чином, із середовища зем'ян, бояр і шляхти. Керівні уряди забезпечували міцне матеріальне становище, насамперед, ширші права на землеволодіння. На Січі старшина одержувала більше здобичі з походів. Більшість козаків були рядовими. До рядового належало реєстрове (згодом гордове) козацтво, яке, крім військової, виконувало цивільну службу (здебільшого в прикордонних замках), а також козаки, які служили в магнатських маєтностях. Таких козаків залучали для охорони панського господарства, вони виступали у військові походи під хоругвою свого володаря.

Обов'язком рядового реєстровця було вчасно прибути на місце збору за розпорядженням старшого Війська Запорозького, мати при собі зброю, бойове спорядження, провізію і все необхідне для тривалого походу чи служби. Затрати на все це мала покривати королівська платня, однак її бракувало, до того ж часто затримували. Тому реєстровці в більшості жили на «хуторах козацьких» і вели власні господарства. Там вони разом із сім'ями займалися традиційним хліборобством, тваринництвом і промислами. Часто на маєтності реєстрового козацтва нападали озброєна свавільна шляхта. Зневажливе ставлення польських урядовців до нереєстрового козацтва проявлялося в його означенні як «холопів», «черні».

Нереєстрові рядові козаки, як правило, проживали на волостях і лише неодружені надавали перевагу січовому товариству. Невід'ємною частиною їхнього життя були походи за «козацьким хлібом», тобто участь у війнах. Організаторами цих походів виступав уряд Речі Посполитої або сама січова громада. Участь в офіційних військових кампаніях була й головним джерелом поповнення козацтва. На час походу його учасникам та їхнім сім'ям гарантувалися козацькі права. По завершенні кампанії покозачені таким чином селяни та містяни часто відмовлялися виконувати попередні повинності та сплачувати податки. Вони повідомляли місцевій адміністрації, що віднині мають право користуватися козацькими вольностями, оскільки їх запрошували до війська як козаків. На ґрунті повернення у підданство виникали гострі, інколи збройні, конфлікти.

■ Панорама Трахтемирова. Гравюра з видання «Cyaneae oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen» (Аугсбург, 1687)

Поясніть, чому в козацькому середовищі відбувався розподіл на верхівку і рядове козацтво. Визначте риси, характерні для цих груп, зокрема джерела прибутків. Опишіть спосіб їхнього життя.

3. Формування козацького стану

Основні елементи суспільних привілеїв козацтво перейняло від бояр та шляхти. Утім творення нового соціального стану – козацтва – було тривалим і суперечливим. Його результат залежав щонайменше від трьох обставин:

- відносин козацтва з представниками інших станів і суспільних прошарків, які були джерелом його формування (селянство, містяни, шляхта);
- взаємин козаків із місцевою та центральною королівською владою, яка розпоряджалася привілеями;
- розвитку самосвідомості козацтва, зростання його суспільної ролі, зокрема участі в політичному, економічному, культурному й духовному житті народу.

Від селянства козаків відмежовував ідеал вільної людини, яка користується правами і привілеями, зокрема правом на землеволодіння. Тісно прив'язане до землі й обмежене в правах селянство тривалий час мало небагато спільного з козацьким простором. З містянами, особливо на прикордонні, козаки розходилися у питаннях податків і повинностей. Шляхтичі ж для козаків, попри спільну участь у походах, були головною перепоною для утвердження привілейованого статусу козацької спільноти. Однак з часом взаємини козаків із селянами і містянами ставали тіснішими, а ідеал козака – вільної людини дедалі глибше проникав у їхню свідомість. У першій половині XVII ст. це вилилося в масове «покозачення», особливо помітне на Київщині. Натомість козацько-шляхетські відносини, мірою надання козакам «вольностей», тільки загострювалися. Урешті-решт селяни й міщани стали союзниками козаків для тиску на владу, утілену на місцевому рівні в урядовцях-шляхтичах.

Покозачення – переважно самовільний перехід у козацький стан представників інших соціальних груп і верств. Покозачувалися як шляхтичі, які в такий спосіб отримували можливість реалізувати себе у військовій сфері, так і соціальні низи – селяни та містяни, для яких покозачення давало змогу підвищити соціальний статус, позбутися залежності від землевласника чи міської корпорації. Особливо масштабним ставало в періоди козацьких воєн (повстань). У 1596 р. польний коронний гетьман Станіслав Жолкевський зауважив: «уся Україна покозачилась». Інколи покозачення заохочував уряд Речі Посполитої. Це відбувалося в часи посилення воєнної загрози державі з боку сусідніх країн. Показовим прикладом таких мобілізаційних заходів стало залучення козаків до відбиття турецького наступу під час Хотинської війни 1621 р.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Єдиної форми одягу в реєстрових козаків не було. Правда, вони отримували з коронного (державного) скарбу як платню, крім грошей, сукно для пошиття верхнього вбрання. Часто це була недорога цупка тканина турецького виробництва брудно-білуватого кольору. Однак з часом (від 1619 р.) виплати сукном скасували: нерідко траплялося, що сукна бракувало, бо його розкрадали по дорозі, та й не завжди, навіть отримавши платню, козаки шили з нього одяг (радше воліли продати). Назагал козаки вдягалися приблизно так, як це робило польське коронне війсьско. Для військових кампаній використовували дешевий одяг із нефарбованого сукна, а от на свята вбирались у дорожчі речі.

■ Піший козак реєстрового полку (середина XVII ст.). Художник С. Шаменков

Поштоухом для перетворення козаків на соціальний стан були королівські рішення про утворення козацьких реєстрів. З одного боку, утворення реєстрового козацтва передбачало встановлення над ним контролю, а з другого – козацтво отримувало особливі права і привілеї. Козацькі «вольності», вироблені в перших реєстрах, закріпила сеймова ухвала (конституція) 1590 р. під назвою «Порядок щодо низовиків та України». Установлюючи норми і правила для реєстрових козаків, вона торкалася й організації Запорозжя (так званого Низу). Зокрема, була спрямована на виконання взятих перед султаном зобов'язань – вивести «українних людей з Низу всіх» і встановити над ними контроль. Козацький реєстр не вичерпував потреби держави у військовій силі, тому привілеї, дані реєстровцям, фактично поширювалися на все козацтво. А багатозначність формулювань у королівських і сеймових рішеннях, де йшлося про «низових козаків» (тобто нереєстрових запорожців), давала підстави вважати, що козацькі права визнавали не лише за реєстровими.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Про перетворення козацтва на окремий соціальний стан міркували й тогочасні інтелектуали. Поміж них – Йосип Верещинський (близько 1530–1598) – богослов, який походив зі старовинного окатоличеного українського шляхетського роду. У 1590-х роках він був автором низки політичних проєктів, які розвиток Подніпров'я пов'язували з козацтвом. Як київський католицький єпископ (із резиденцією у Фастові) налагодив дружні відносини з козаками. Розробив проєкт реорганізації козацької спільноти на засадах найманого територіального війська. Передбачав заснування на Задніпров'ї (Лівобережній Україні) лицарського ордену, а згодом окремого князівства під протекторатом Речі Посполитої на чолі з козацьким гетьманом (князем).

Формування станових прав і привілеїв козацтва залежало не тільки від урядових рішень. На зламі XVI–XVII ст. козацтво стало потужною суспільною силою, що й змушувало владу з ним рахуватися. Перемовини короля з козацькими посольствами, які прибували до Кракова, а згодом Варшави, стали в той час звичним явищем політичного життя Речі Посполитої. Зовнішнє визнання підсилювало самосвідомість козацтва. Консолідацію козацтва в єдиний соціальний прошарок визначили: характер занять, етнічна належність (хоча в козацькому реєстрі історики нарахували представників 23 етносів, їхнє єднання відбувалося на українській основі; з-поміж реєстровців українці ставили 80–90 %), усталені цінності й звичаєве право, боротьба за станові права, підтримка православ'я. Із середини 20-х років XVII ст. козаки у відстоюванні своїх прав вдавалися до найрадикальніших заходів, очолюючи масові повстання й здобуваючи репутацію захисників національних інтересів. Утвердження українського козацтва як стану остаточно відбулося під час Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, яка розпочалася в 1648 р.

Як ви розумієте поняття «козацький стан»? Визначте чинники, які зумовили перетворення козацтва із розрізнених ватаг на цілісну соціальну верству, що почала відігравати ключову роль у суспільстві.

✓ ПОДИСКУТУЙМО

Уявіть себе учасником козацького посольства до короля в 1570-х роках (до кінця XVI ст. королівський двір знаходився у Кракові, а потім у Варшаві) для обговорення питання про реєстрове військо. Обміркуйте тези, з якими ви маєте намір виступити під час перемовин. Які аргументи, на вашу думку, були б у той час найбільш дієвими, щоб довести необхідність створення козацького війська на королівській службі (або збільшення козацького реєстру)? Якими були б ваші умови королівській владі?

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Відомий український історик Дмитро Яворницький у праці «Історія запорозьких козаків» писав: «Війна для козака була так же необхідна, як птахіві крила, як рибі вода. Без війни козак – не козак, без війни лицар – не лицар. Козак не тільки не боявся, а любив війну. Він турбувався не так про те, щоб урятувати собі життя, як про те, щоб умерти в бою, як помирають справжні лицарі». Поміркуйте, чи відображає ця характеристика сутність козацтва. Підготуйте власне письмове висловлення (з кількох рядків) про козаків.

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Коли було утворено реєстрове козацтво? Визначте період, коли відбулося становлення козацтва як окремого соціального стану.
2. Опишіть терени, де знаходилися осередки реєстрового козацтва. Яке місто стало неофіційною столицею реєстровців?
3. Дізнайтеся більше про спосіб життя і світогляд козаків. З'ясуйте значення слова «аскетизм». У чому полягав козацький аскетизм?
4. Поясніть взаємозв'язок між реєстровим козацтвом і формуванням козацького стану. Чому до останньої чверті XVI ст., як вважають історики, козацтво було ще заняттям, а не соціальним станом?
5. Схарактеризуйте козацький ідеал вільної людини. Визначте, що давало козацтву можливість відчувати себе єдиною силою.

§ 12. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ кінця XVI ст. МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ

1. Повстання Криштофа Косинського

Першим відкритим збройним виступом козаків проти державної влади Речі Посполитої було повстання на чолі з гетьманом Криштофом Косинським у 1591–1593 рр. Хоча безпосереднім приводом до нього став особистий конфлікт гетьмана з князем Янушем Острозьким (сином Василя-Костянтина Острозького), цей виступ указав і на глибше зростання суспільної напруги. Основними причинами повстання були обмеження козацьких прав і поширення на Київщину і Брацлавщину магнатського землеволодіння.

✓ ЦІКАВО ЗНАТИ

Наприкінці XVI ст. намітився виразний розлам між українським панством, яке дедалі більше діяло заодно з польською шляхтою, і низами, які підтримували козацтво. Часи, коли магнати й панство виступали спільно з козаками, минали. Так, противниками козацтва стали й князі Острозькі. Підтримуючи українські культурно-освітні заклади, вони водночас вбачали в козацтві загрозу своїм маєткам. Януш Острозький – показовий цьому приклад. Він став і першим римо-католиком у православному до того роді Острозьких.

■ *Українські землі в останній чверті XVI ст.*

У 1590 р. за дорученням короля Косинський організував козаків для захисту Поділля від турків і татар. Однак даних козакам обіцянок за перебування на службі влада не виконала. Зокрема, маєток, який Косинський отримав у нагороду за службу, привласнив Януш Острозький. Повсталі козаки встановили контроль над Київщиною і Брацлавщиною, однак не змогли поширити владу на Волинь. У шляхетських маєтках, які належали насамперед Острозьким, вони забирали документи, майно, зброю, коней, продовольство. Жителі Білої Церкви, Переяслава, Богуслава, Корсуня, а також, імовірно, Черкас і Канева склали присягу Косинському (на його вимогу) як гетьману.

Оскільки королівський двір розглядав виступ Косинського як його особистий конфлікт з Острозьким і відповідно не надав військової допомоги, Острозьким довелося зібрати власне військо для придушення повстання. Вирішальна битва, у якій козаки зазнали поразки, відбулася в лютому 1593 р. під містечком П'ятки (нині село поблизу Чуднова на Житомирщині). Більшість учасників по-

встання пристала на умову не конфліктувати надалі з князями Острозькими. Визнавши «великі добродієства й ласку» князів щодо козацького війська, козаки погодились Косинського «за отамана не мати» і не влаштовувати постоїв у князівських землях. За тим вони відійшли на Запорозжя. Щодо Косинського, то в травні 1593 р. його вбили в Черкасах слуги черкаського і канівського старости князя Олександра Вишневецького.

Схарактеризуйте причини, перебіг і результати повстання К. Косинського. Як ви розумієте вислів письменника й історика Валерія Шевчука, що повстання Косинського «прокопало рів поміж верхами й низами»?

2. Повстання Северина Наливайка

Повстанням під проводом Северина Наливайка 1594–1596 рр. історики узагальнено називають кілька подій, у яких проявилось прагнення козацтва встановити контроль над певною територією України. Усе почалося з молдовських походів у 1594–1595 рр., коли козаки реалізували зовнішньополітичні цілі Священної Римської імперії та Речі Посполитої, спрямовані на послаблення впливу в регіоні Османської імперії. І хоча робили це неофіційно, наче на власний розсуд, утім з відома Василя-Костянтина Острозького. Коли ж антитурецька діяльність на теренах Молдовії стала неможливою, козаки не розійшлися по домівках, а окремими загонами розташувалися в містах і селах спочатку Поділля, а згодом Київщини, Волині, Полісся та південної Білорусі.

ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ *Портрет Северина Наливайка. Художниця Н. Павлушенко. 2016 р.*

Северин (Семерій) Наливайко (р. н. невід. – 1597) – один із керівників козацтва в 1590-х роках. Народився імовірно в Гусятині або Острозі. Змолоду козакував на Запорозжжі, потім служив у князя Василя-Костянтина Острозького. Уперше згаданий у 1594 р. на Поділлі, де зібрав 2-тисячний загін для оборони від татар. У наступні два роки на чолі козацького війська здійснював походи на турецькі фортеці на теренах Молдовського князівства, деякий час перебував на австрійській службі в Угорщині. Найбільше відзначився як ватажок повстанців, які в 1595–1596 рр. спустошували шляхетські маєтки на Поділлі, Київщині, Волині. Сучасники відзначали яскраву зовнішність Наливайка та його невгамовну вдачу. Польський хроніст Мартин Бельський писав: «Се був красень із себе, людина видатна; якби тільки він на добре повернув те, що йому Бог дав; до того ж і чудовий пушкар». Історики розходяться у визначенні мотивів дій Наливайка: одні звертають увагу на його державотворчі заяви (умовою угоди з королем висував вимогу встановити козацьку владу на чолі з гетьманом на території між Дніпром і Дністром), інші повстанську активність пояснюють спробами князя В.-К. Острозького перешкодити укладенню Берестейської унії.

Основна частина козацького війська знаходилася під командою Г. Лободи і М. Шаули, які розташувалися в Овручі, однак особливу активність проявляв С. Наливайко. Восени 1595 р. на чолі загону з тисячі козаків він здійснив рейд за маршрутом Луцьк–Слуцьк–Бобруйськ–Могильов–Річиця й вернувся на Волинь. Часом триумфу і поразки козаків стала весна 1596 р., коли на придушення повстання вирушило королівське військо (із 12 тис. жовнірів і шляхти) під командуванням Станіслава Жолкевського. У лютому відбувся перший в історії бій між козаками й урядовими військами (поблизу Острополя, нині Хмельницька обл.). Згодом сталося ще кілька сутичок (з них найбільшою була битва під Білою Церквою у квітні), які змусили козаків відступити до Переяслава. А що переговори не дали результату, то в травні 1596 р. польське військо переправилося через Дніпро, наздогнало і розбило повстанців під Лубнами в урочищі Солониця. Козацькі ватажки на чолі з Наливайком потрапили в полон і були страчені у Варшаві.

ЦІКАВО ЗНАТИ

В урочищі Солониця в 1596 р. козаки застосували для захисту так звані вагенбург' (від нім. Wagen – віз і Burg – сховище, захист, місто) – укріплення з обозних возів, поставлених поряд і скріплених мотузками й ланцюгами. Козацький табір складався з валу і 5–7 рядів з'єднаних між собою возів. У таборі перебувало 6–12 тис. осіб, зокрема жінки й діти. Королівське військо налічувало понад 6 тис. До поразки повстанців призвела двотижнева облога (у таборі бракувало їжі та води), артилерійський обстріл, внутрішній конфлікт серед козацтва. Видача С. Наливайка не вберегла повстанців, згодних капітулювати, від погрому.

Повстанці не мали далекосяжних політичних цілей. Вони розглядали свої дії здебільшого як заходи по забезпеченню постою для війська і підготовку до нових походів проти турків. Однак на практиці спроби козаків узяти під контроль території, де повновладними господарями були магнати і шляхта, свідчили про зрослу суспільну силу козацтва. Вони фактично паралізували державну владу, побудовану на засадах шляхетської демократії. Тому-то об'єктивно діяльність козаків під орудою Наливайка мала антишляхетський і антиурядовий характер. У містах і селах запроваджували козацьке управління і стягували податки на користь Війська Запорозького. Присутність козаків на волості зумовлювала й показання селянства.

Визначте причини й наслідки, а також схарактеризуйте перебіг повстання під проводом С. Наливайка.

3. Морські походи козаків

Від початку козацтво було пов'язане з річковими, а згодом і морськими походами. На озброєнні козаків були цілі флотилії з човнів-чайок – легких і маневрених, на відміну від великих і незграбних турецьких галер. Аби протидіяти козацьким походам, із використанням човнів, на кримські улуси, уже в 1510 р. хан постановив розбудувати Очаківську фортецю, перегородити Дніпро ланцюгами, а малі річки засипати камінням. Якщо в першій половині XVI ст. активність козаків зосереджувалася в пониззі Дніпра, то в другій половині століття вони дедалі частіше з'являлися в Чорному морі. Із козацькою флотилією пов'язували плани захисту південних теренів польські й литовські уряди.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Сучасне місто Очаків заснував у 1492 р. кримський хан Менглі-Герей на місці старого литовського укріплення. На початку XVI ст. нова фортеця отримала назву на турецький лад Ачі-Кале (Озі-Кале), що означало «фортеця (селище) біля виходу у відкрите море». В українській мові ця назва перетворилася на Очаків. Місто було однією з ланок у системі татарсько-турецької работоргівлі. Тому морські походи козаків мали на меті звільнення невільників, знищення збройних сил противника і захоплення трофеїв. Для морських походів козаки вибирали осінній час, коли хмарні дні й темні ночі давали змогу зненацька нападати на ворога. Перший великий (на 32 чайках) морський похід на Очаків козацьке військо здійснило в 1545 р. Тоді, діючи під командуванням брацлавського й володимирського старости князя Федора Сангушка, теребовлянського старости Бернарда Претвича і черкаського князя Андрія Пронського, козаки захопили фортецю.

Рішучість і активність, перехоплення ініціативи

Уміння вести бій в умовах кількісної переваги противника

Висока маневреність і мобільність

Основні риси козацького військово-морського мистецтва

Стойкість і жорстка військова дисципліна

Урахування реальних обставин місця і часу

Ретельна підготовка

Здобуття Кафи запорожцями. Гравюра з видання «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича. 1622 р.

До морських походів запорожці ретельно готувалися: обирали отамана (гетьмана), визначали цілі, будували човни, лагодили спорядження і збирали провіант. Кожен загін із 50–70 козаків будував чайку для себе протягом кількох тижнів. До готового човна по обох бортах прив'язували снопи очерету, які не давали човну затонути навіть тоді, коли він наповнювався водою, а також захищали від куль і пом'якшували удар під час абордажу ворожого судна. У морський похід козак зазвичай брав дві рушниці або пістолі, три кілограми пороху, свинець і шаблю. Крім цього, чайка могла мати до 6 малих гармат. У боротьбі проти козацьких чайок турецький галерний флот був неефективний. Низькі чайки ховалися за морськими хвилями і були непоміт-

ними. Напади на турецькі кораблі козаки здійснювали переважно вночі або проти сонця.

Особливо частими козацькі походи на татарські й турецькі володіння стали на зламі XVI–XVII ст. Метою цих походів, які увійшли в історію як *героїчні*, були фортеці в усьому Північному Причорномор'ї: Очаків, Перекоп, Ізмаїл, Аккерман (нині Білгород-Дністровський), Кілія, Варна. Тоді запорожці знищили берегові укріплення і чимало турецьких кораблів. У цих походах проявився військовий талант гетьмана Петра Сагайдачного. Найбільшого розголосу здобули козацькі походи з десятків човнів на Стамбул (1615 р.) і Кафу (1616 р.). У Кафі (нині Феодосія) знаходився тоді найбільший ринок невольників. Козаки на чолі із Сагайдачним спалили в гавані турецькі кораблі, знищили військову залозу і визволили декілька тисяч невольників. Відтак козаки взяли штурмом турецькі фортеці Синоп і Трапезунд. Найбільшої могутності козацький флот досяг у середині 1620-х років, коли налічував 350 човнів-чайок і щонайменше 17 тис. козаків.

G Опишіть морські походи козаків. Чому ці походи, особливо з початку XVII ст., називають героїчними?

✓ ПОДИСКУТУЙМО Перші козацькі повстання (або війни, як їх ще називають) кінця XVI ст. стали своєрідним Рубіконом у козацько-польських відносинах. Уроки повстань осмислювали і в козацьких куренях, і в палацах вельмож. Наприклад, на сеймі 1616 р. згадувалося, що раніше козаки «слухалися своїх панів і старост», а потім, за Косинського і Наливайка, «рушили не тільки на видатні фамілії, а й на всю Річ Посполиту». Чи ви згодні з таким визначенням?

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

■ Аккерманська фортеця (нині Білгород-Дністровський)

Укладіть маршрут і план мандрівки від рідного міста (села) до Аккерманської фортеці, що в сучасному місті Білгород-Дністровський на Одещині. Маршрут укладіть так, аби дорогою відвідати ще кілька козацьких пам'яток або місць, пов'язаних з історією козацтва (фортець, полів битв, пам'ятників козацьким ватажкам та ін.). Підготуйте опис своєї мандрівки. Поміркуйте, як змінилося довкілля, яким мандруватимете, від козацьких до наших часів.

1. Коли відбулися перші козацькі повстання під керівництвом К. Косинського і С. Наливайка? На який час припали найбільші морські походи козаків?
2. За картами на с. 75, 85 схарактеризуйте перебіг козацьких повстань кінця XVI ст., напрямки морських походів козаків.
3. Спираючись на підручник і додаткові джерела інформації, підготуйте повідомлення про військову майстерність козаків.

З метою успішного проведення практичного заняття радимо підготуватися до нього своєчасно.

4. *Визначте причини перших козацьких повстань. Як вони характеризували стан тогочасного українського суспільства?*
5. *Як ви розумієте спостереження щодо козацтва з початку XVII ст., мовляв, козаки «у великій державі свою удільну державу творять»?*

§ 13. ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ І ХОТИНСЬКА ВІЙНА

Практичне заняття 2

Готуємося до заняття

Це практичне заняття присвячене військовим умінням козаків першої чверті XVII ст. Ця їхня майстерність віддзеркалювала специфіку теренів, на яких розвинулося й діяло козацтво, і водночас особливості політичного, економічного, культурного й релігійного життя на українських землях загалом. Готуючись до заняття, радимо доповнити знання, скориставшись доступною літературою та інтернетом. Орієнтуйтеся на такі пошукові гасла, як «Військо Запорозьке», «гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний», «Хотинська війна», «Київське Богоявленське братство», «відновлення вищої православної ієрархії – Йов Борецький».

Заняття поєднує роботу в малих групах з роботою в гурті. Кожна група одержує для опрацювання інформацію та завдання. Заняття буде результативнішим, якщо до нього підготуватися заздалегідь (прочитати параграф, поміркувати, як можна залучити додатковий матеріал, попередньо підготувати тези, якими можна буде скористатися під час заняття). Треба пам'ятати, що групова робота зорієнтована на розподіл обов'язків і дотримання регламенту. Наприкінці заняття представте й обговоріть результати роботи в загальному колі. Отож, вирушаємо в історичну мандрівку, під час якої зануримося в історію Війська Запорозького, у час, коли його гетьманом був Петро Конашевич-Сагайдачний.

■ Військо Запорозьке (завдання для групи 1)

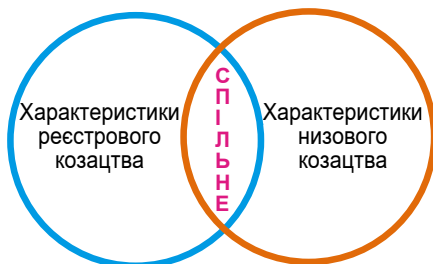
Пригадайте основні етапи формування козацтва в XVI ст., зокрема утворення Запорозької Січі, реєстрового козацтва, перші козацькі повстання. Прочитайте історичну довідку і виконайте завдання.

Історична довідка

На зламі XVI–XVII ст. поняття «Військо Запорозьке» мало два значення: військово-політична організація козаків із центром у Запорозькій Січі та реєстрове військо в Речі Посполитій. Запорожжя, або Низ, стало в XVI ст. центром розселення козацтва. Звідси й назва козаків – запорозькі, або низові. Козацьке військо розвинулося в особливих умовах південного порубіжжя, було універсальним. Його ударну силу становила піхота. Допоміжну роль відігравала артилерія і кіннота, яку застосовували для розвідки, флангових атак, переслідування, заманювання у пастку. Частиною запорозького війська була флотилія з човнів-чайок, які використовували для морських походів. Аби захиститися від атак кінноти і списників, у поході козаки споруджували табір – укріплення з возів, з'єднаних мотузками, ланцюгами. Основною зброєю козака була рушниця. У бою застосовували також шаблі, списи, кинджали, булави, обухи (бойові молотки), луки. Дисципліна в козацькому війську трималася на авторитеті товариства і гетьмана.

Повсякдення реєстрового козацтва (згодом названого городовим), яке перебувало на державній службі, відрізнялося від життя нереєстрового запорозького козацтва, однак мало й багато спільного. Після повстання С. Наливайка сейм ліквідував реєстрове козацтво. Однак не минуло й трьох років, у 1599 р., складання реєстру відновилося. Річ Посполита вкрай потребувала збройної сили на південних кордонах. У 1617 р. сейм затвердив чисельність реєстрового війська у тисячу осіб, а за Роставицькою угодою 1619 р. реєстр встановлено в три тисячі. Завданням реєстровців було нести прикордонну службу, а також стримувати інших козаків від самовільних походів на татарські, турецькі й молдовські терени. І хоча реєстрові козаки були звільнені від юрисдикції місцевої влади, не платили податків, мали право на землеволодіння й самоуправління з назначеною старшиною, одержували платню грішми й одягом (сукном) – усе це не захищало їх від утисків з боку магнатів і шляхти. Очолював козаків «старший», якого часто призначали з числа тих-таки шляхтичів (за традицією його називали гетьманом).

? Намалюйте в робочому зошиті перетнуті кола. Упишіть у них основні характеристики реєстрового і нереєстрового козацтва, а на перетині кіл – їхні спільні риси.

■ Петро Конашевич-Сагайдачний (завдання для групи 2)

Пригадайте козацьких ватажків XVI ст. Як ви гадаєте, якими якостями повинен був володіти козак, аби стати отаманом чи гетьманом? Що було спільного й відмінного у реєстрових козаків і козацького загалу? Прочитайте біографічну довідку й виконайте завдання.

Біографічна довідка

Петро Конашевич-Сагайдачний (близько 1582–1622) – гетьман (старший) Війська Запорозького. Народився у Самборі в родині дрібного православного шляхтича. Після навчання в Острозькій школі подався на Запорожжя. Уже на початку XVII ст. брав участь у козацьких походах. Перша достовірна згадка про Сагайдачного як козацького полковника зафіксована в джерелах 1615 р. Згодом, у 1616–1622 рр., чотири рази був обраний гетьманом Війська Запорозького. Його зусиллями створено дисципліновану козацьку армію, озброєну вогнепальною зброєю і артилерією. Найважливішими історичними подіями, на чолі яких виступав Сагайдачний, вважають: похід 4-тисячного козацького війська на Кафу і звільнення християнських бранців (1616 р.), участь козаків (близько 20 тис.) у поході польського війська на чолі з королем Владиславом на Москву (1618 р., у результаті Річ Посполита отримала Смоленщину і Черні-

■ Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Автор невідомий. XVIII ст.

гово-Сіверську землю), участь із 40-тисячним військом у Хотинській битві (1621 р.). Був прихильником політичного компромісу з польською владою, однак при тому рішуче відстоював козацькі інтереси. Домагався збільшення козацького реєстру, зокрема скоригував на користь козаків умови Вільшанської (1617 р.) і Роставицької (1619 р.) угод. Запорожці вимагали від польської влади також свободи віросповідання для православних і припинення насадження церковної унії. У 1620 р. підтримав Київське братство (вступив до братства із усім Запорозьким Кошем) і домогся висвячення на православного митрополита Йова Борецького, що означало відновлення вищої православної ієрархії. У козацькому середовищі, зокрема старшинському, мав і супротивників. Зважаючи на неоднорідність козацтва, діяв у інтересах так званих старовинних козаків (близько 10 тис. осіб з числа запорозьких ветеранів, спадкових козаків, старшин). В обмін на визнання станових прав «старовинних» козаків у переговорах з владою погоджувався очистити Військо Запорозьке від «нових» козаків – покозачених селян і міщан. Під час Хотинської війни отримав тяжке поранення, помер у Києві. Перед смертю заповів значні статки на добродійні цілі, підтримку освіти, православної церкви, Київського і Львівського братств. Похований у Київському Братському Богоявленському монастирі (могила не збереглася).

Перетворіть біографічну довідку на таблицю «Історичні заслуги гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного», беручи до уваги впорядкування ним козацького війська, дипломатичний хист, участь у європейській політиці, підтримку освіти і церкви.

■ Хотинська війна (завдання для групи 3)

Пригадайте, якою була роль українського козацтва у протидії турецько-татарським нападам у XVI ст. Як литовська і польська влада намагалася використати козацтво для захисту південних кордонів? Проаналізуйте робочі матеріали (ключові вислови, карту, свідчення очевидця) і виконайте завдання.

Ключові вислови

Об'єднані польсько-литовсько-українські сили • король Сигізмунд III • 35-тисячна польсько-литовська армія • інтенсивний рушничний вогонь запорозьких піхотинців • турецький султан Осман II • елітні підрозділи Війська Запорозького несподівано увірвалися до ворожого табору • 150-тисячне турецьке військо • споруди «бліндажного» типу, що витримували гарматний обстріл • система оборонного рушничного вогню • яничари • більш ніж 40-тисячна козацька армія • воєнна інженерія • масовий залповий вогонь з мушкетів з близької відстані • традиційна козацька тактика нічних атак • гетьман (старший) Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний • польсько-турецька війна 1620–1621 рр. • вирішальний бій • мирний договір • воєнно-політична поразка Османської імперії • битва під Цецорою 1620 р. • полководницький талант

Свідчення очевидця

«Але невдовзі настала ніч, і [поляки] не змогли дати козакам підкріплення. Незважаючи на це козаки відбили у турків сім гармат, але не змогли забрати,

оскільки вони прикуті до дубів і одна до одної кайданами. Тоді козаки відправилися у свій табір і озброїлися сокирами, після чого повернулися до гармат; порубавши на дрібні шматочки колеса гармат, відтягнули дві з них у свій табір, через що турецький султан зі своїми пашами перебував у великій скорботі. <...> Турецький імператор розгнівався й звільнив від посади агу [командира] яничарів, наказав стратити одного пашу <...> (Із записів Ованеса Каменаці, вірменина з Кам'янець-Подільського).

Спираячись на вміщені матеріали, а також додаткові відомості й попередні знання, укладіть історичну довідку про Хотинську битву 1621 р. (200–300 слів).

■ Військо Запорозьке на захисті надбань культури (завдання для групи 4)

Пригадайте основні факти з історії культурно-освітнього та релігійного життя на українських землях у другій половині XVI ст. Які верстви були в той час рушіями культурного розвитку України? Прочитайте наведені фрагменти із праць істориків і виконайте завдання.

Думки істориків

- «<...> найвидатнішою заслугою Сагайдачного було те, що він дивився на козаків не лише під кутом зору їхніх особливих станових інтересів, а й як на потенційних рушіїв українського суспільства в цілому. Саме він об'єднав військову силу козацтва з політично слабкою церковною та культурною верхівкою України. Це об'єднання відбулося в досить ефектний спосіб: у 1620 р. Сагайдачний разом зі всім Запорозьким Кошем вступив до Київського братства [Київське Богоявленське братство діяло з 1615 р.]. Цей крок мав продемонструвати, що відтак запорожці стають на підтримку релігійних і культурних потреб України» (Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького. Київ, 1991. С. 108).
- «Головну послугу православній партії [у 1620-х роках] козацтво надало там, де решта традиційних прибічників «східної» церкви – князі, шляхта та міщанство – були безсилі. Козаччина забезпечила гнану церкву своєю збройною підтримкою, яка в роз'їденій князівським і шляхетським свавіллям Речі Посполитій значила не менше, ніж сеймові постанови та королівські універсали. За допомогою козацтва православні <...> могли відповісти силою на силу й насильством на насильство, яке застосовував проти них уряд з ініціативи їхніх уніяцьких опонентів. Силова підтримка козащини вберігала православне духовництво в Придніпров'ї від неминучих репресій з боку уряду, але також скеровувала і без того жорстке протистояння православних та уніятів у бік дедалі більшої ескалації конфлікту» (Плохий С. Налу-

вайкова віра: Козаки та релігія в ранньомодерній Україні / пер. з англ. С. Грачової. Київ, 2005. С. 148–149).

? Проаналізуйте взаємодію між козацтвом та українськими культурно-освітніми та релігійними організаціями під час Хотинської війни. Підготуйте записку, у якій поясніть підтримку П. Конашевичем-Сагайдачним Київського братства і його сприяння відновленню православної ієрархії.

✓ **ПРАЦЮЙМО В ГУРТІ** Представте результати роботи в групах і виконайте завдання.

Чи справедливим є свідчення однієї з хронік XVII ст., яка вказувала на величезну роль українських козаків у Хотинській війні: «якби не було козаків, Бог один знає, поляки були б переможені протягом 3–4 днів»? Висловіть обґрунтовані судження.

Визначте роль гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в перетворенні козацтва на суспільну силу. Поміркуйте, чому постать Сагайдачного міцно збереглася в історичній пам'яті українців. Прослухайте народну пісню «Ой на горі та женці жнуть». На яких рисах гетьмана вона наголошує? <https://cutt.ly/whoUd53>

За наведеним кодом уміщено завдання для допитливих.

<https://cutt.ly/MhoUhWq>

§ 14. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х років XVII ст.

1. Повстання під керівництвом Марка Жмайла. Куруківська угода

Незважаючи на дієву допомогу полякам у боротьбі проти турків, зокрема у битві під Хотиним, конфлікт між козацтвом і шляхтою східних воєводств Речі Посполитої тривав. Велика кількість козаків із числа селян і містян мала, як того вимагав уряд, повернутися під владу панів і міських корпорацій. Не бажаючи для себе старого життя, багато з них вирушали на Запорозьку Січ. Там, зокрема, давали вихід своєму невдоволенню участю в морських походах на турецькі фортеці. Дії козаків усупереч польсько-турецьким угодам, як і те, що козаки вважали себе чимось на зразок держави в державі, зміцнювало в уряді Речі Посполитої антикозацькі настрої. Тому новий козацький виступ був лише питанням часу.

Утілити на практиці політику «твердої руки» щодо козацтва було доручено коронному гетьману Станіславу Конецпольському, який мав величезні маєтки в Україні. Улітку 1625 р. 8-тисячне коронне військо вирушило на приборкання козацтва, а йому назустріч із Запорозької Січі вийшло 6-тисячне козацьке військо на чолі з Марком Жмайлом, обраним гетьманом. Дорогою до козаків приєднувалися селяни й містяни. Після кількох запеклих боїв на Черкащині у вересні 1625 р. відбулася вирішальна битва біля Курукового озера (поблизу нинішнього м. Кременчука). Серйозні втрати з обох боків змусили сторони до переговорів, результатом яких стала Куруківська угода. Сам Жмайло з частиною козаків не визнав умов угоди і подався на Запорозжя. Подальша його доля невідома.

■ Українські землі в першій половині XVII ст.

Схилившись до компромісу з поляками, козацька старшина передала гетьманську владу прихильникові угоди із шляхтою Михайлові Дорошенку, який і підписав Куруківську угоду. Відповідно до її положень усіх учасників повстання було амністовано, реєстр збільшувався до 6 тис. Інші повстанці (а це ще близько 40 тис. осіб), які залишилися поза реєстром, повинні були повернутися під владу панів. Реєстровцям підвищено щорічну платню, особливо старшині, і виділено королівські землі. Крім того, тисяча реєстровців повинна була постійно знаходитися на Січі, щоб не допускати сюди селян-утікачів. У свою чергу, козаки зобов'язалися не втручатися в релігійні справи, припинити морські походи і не вступати у зносини з іноземними державами.

Визначте причини і схарактеризуйте перебіг козацького повстання під керівництвом Марка Жмайла. Якими були умови Куруківської угоди 1625 р.?

2. Повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила). Переяславська угода

Гетьман Михайло Дорошенко скористався Куруківською угодою для організації зміцнення козацтва. Він запровадив полково-сотенний устрій: було створено шість полків (з осередками в Чигирині, Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Переяславі й Черкасах), які поділялися на сотні. Цивільна і військова влада на місцях належала старшинам, а загальне управління здійснював гетьман із канцелярією. Гетьмана (старшого) згідно з Куруківською угодою обирали козаки, але затверджував король. Реєстрове козацтво розбудовувалося окремо від Запорозької Січі, яка хоч формально підпорядковувалася гетьману, але фактично зберігала автономію. У цей період на Січі організаційно оформлюється нереєстрове козацьке Військо Запорозьке Низове.

Низове козацтво – осередок українського козацтва за Дніпровими порогами, центром якого була Запорозька Січ. З-поміж козаків почало виокремлюватися на початку XVII ст. у зв'язку із зростанням чисельності козацтва та його виразним поділом на реєстрове і нереєстрове. Нереєстровців дедалі частіше називали «запорожцями», «низовцями», «низовим козацтвом», тоді як реєстровці перетворювалися на городових козаків. Однак бар'єру між запорожцями і городовими козаками до середини XVII ст. фактично не було. Через Запорожжя проходили чи не всі козаки, а на зиму там залишалася невелика сторожа. Інші поверталися на волость, де мали сім'ї й оселі. З часом поняття Низу, крім географічного, здобуло ще культурний сенс – як простір безпосереднього контакту з «чужим світом». За словами філософа й історика Мирослава Поповича, «Січ знаходилась “за порогом” свого, освяченого і окультуреного віками, господарськи й духовно освоєного простору».

Однак укладений у 1625 р. польсько-козацький мир не міг тривати довго. Він поглибив протиріччя між привілейованими реєстровими і низовими козаками, залишив під владою панів селян – основну масу повсталих. Тому-то після загибелі Дорошенка в 1628 р. (під час переходу козацького війська від Перекопу до Бахчисарая, столиці Кримського ханства, коли прямував на допомогу ханові в його боротьбі за владу на півострові) на Січі стався новий соціальний вибух проти спроб підпорядкувати низове козацтво. Запорожці обрали гетьманом Тараса Федоровича (Трясила), вихідця з козацької родини з Чигирини. На чолі 10-тисячного війська він у 1630 р. рушив на Правобережжя.

Похід козацького війська відбувався під гаслами здобуття козацьких вольностей, захисту православ'я. Біля Корсуня до запорожців приєдналися містяни і більшість реєстровців, які охороняли місто. Проти повстанців на чолі коронного війська і частини реєстровців виступив Конецьпольський. Аби згуртувати сили, Трясило перейшов на Лівобережжя. Результат повстання вирішили запеклі тритижневі бої під Переяславом у травні 1630 р. І хоча козаки мали кількісну перевагу (30 тис. проти 12), і здобули кілька перемог, зокрема зуміли знищити так звану золоту роту – особисту охорону коронного гетьмана з півтори сотні родовитих шляхтичів, повстання не мало продовження.

ЦІКАВО ЗНАТИ

■ *Портрет Тараса Федоровича (Трясила). Художник невідомий*

Події козацько-селянського повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила) описав Тарас Шевченко в поемі «Тарасова ніч» (1838 р.), а Володимир Сосюра – у романі у віршах «Тарас Трясило» (1925 р.). У Шевченка це був перший твір, у якому він звернувся до поетичного осмислення історичного минулого України. Поет представив народне розуміння минулого як героїчної доби козацької вольниці, протиставив його кріпосницьким порядкам першої половини XIX ст. Сосюра своє бачення образу Трясила також намагався підпорядкувати подіям, сучасником яких був. Отож, поети зверталися до теми козацького повстання передусім для осмислення власної епохи.

На пропозицію Конецпольського козацька старшина погодилася припинити війну. Згідно з Переяславським договором 1630 р. козацький реєстр збільшувався до 8 тис., козаки отримали право самим обирати собі гетьмана. В іншому цей договір підтверджував умови Куруківської угоди. Тарас Федорович не визнав домовленостей старшини з поляками. Із загоном повстанців він відійшов на Запорожжя, а звідти – до р. Дон. Документальні свідчення про подальшу долю Трясила не збереглися. Цілком можливо, що він брав участь у наступних великих повстаннях, які охопили Подніпров'я в 1637–1638 рр.

Визначте причини і схарактеризуйте перебіг козацького повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила). Якими були умови Переяславської угоди 1630 р.?

3. Повстання 1637–1638 рр. «Ординація Війська Запорозького»

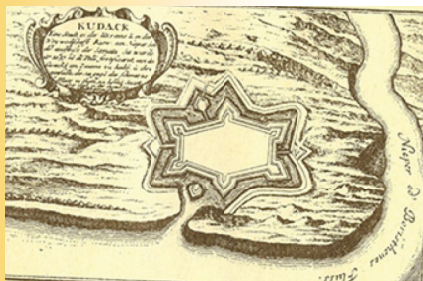
Військові досягнення козаків, а також їхній зв'язок з культурно-релігійними осередками, давали змогу нарощувати політичну силу і висувати вимоги до Речі Посполитої. По суті, козаки домагалися шляхетського статусу якщо не для всієї армії, то принаймні для старшини. Як ніколи гостро це питання постало в 1630-х роках. Однак спроба козаків взяти участь у виборах короля в 1632 р. (це право належало лише шляхті) зустріла категоричну відмову. Утім був і важливий здобуток – «Пункти для заспокоєння коронних і Великого князівства Литовського обивателів руського народу, які сповідують грецьку релігію». Цей законодавчий акт, який офіційно визнавав і відновлював у правах православну церкву, був ухвалений на тому-таки елекційному (що вибирав короля) сеймі 1632 р. і підтверджений новим королем Владиславом IV на коронаційному сеймі 1633 р. Згідно з «Пунктами», за православними визнавалася Києво-Печерська лавра, свобода богослужіння, право займати міські уряди, споруджувати та відбудовувати церкви, шпиталі, школи і друкарні, об'єднуватися в церковні братства.

Однак ситуація не заспокоїлася. Коловорот зі спроб примирення і збройних конфліктів уже не міг зупинитися. Сила козацтва зростала, але й Річ Посполита була на вершині своєї могутності. За умовами польсько-московського Деу-

лінського перемир'я (1618 р.) і Поляновського миру (1634 р.) до Речі Посполитої відійшла Смоленщина і Чернігово-Сіверщина. У 1635 р. на цій території було створено Чернігівське воєводство. Військово-політичну атмосферу ж Подніпров'я дедалі більше визначало нереєстрове запорозьке козацтво, центром якого була в той час Базавлуцька Січ. Рік 1635 пройшов під знаком козацького виступу під керівництвом Івана Сулими, зокрема здобуття штурмом Кодацької фортеці і знищення гарнізону коронного війська. У 1637 р. всю територію Подніпров'я і Лівобережжя охопило повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка). Повстанці оволоділи Черкасами, однак у битві поблизу с. Кумейки зазнали поразки від коронного війська. У 1638 р. повстанців очолив Дмитро Гуня, який знайшов підтримку в реєстровців на чолі з Яковом Острянином. На той раз осередком повстання стала Полтавщина. Найчастіше в лавах повстанців лунали гасла про боротьбу з польсько-шляхетським гнітом.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Кодацька фортеця, яку в 1635 р. захопили запорожці під проводом гетьмана Івана Сулими, знаходилася на правому високому березі Дніпра, якраз навпроти Кодацького порогу (нині с. Старі Кодаки південніше м. Дніпра). Її збудували відповідно до постанови сейму з метою перекрити вихід до Чорного моря і перешкодити втечам селян на

■ План Кодацької фортеці Гійома Левассера де Боплана. 1635 р.

Запорожжя. Спорудженням фортеці керував французький інженер Гійом Левассер де Боплан. Це була земляна фортеця староголландського типу – чотирикутник з виступаючими по кутах бастіонами. Споруду оточували високі вали і глибокий рів, через який біля воріт було перекинуто підйомний міст.

У фортеці розташувався гарнізон із 200 німецьких найманців. Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. Наприкінці 1630-х років її реконструкцією займався німецький

інженер Фрідріх Гетконт. За новим проєктом фортеця збільшилася втричі, поблизу також спорудили костел, православний храм і вартову вежу. Існує переказ, що коли відбудову фортеці завершили, коронний гетьман Станіслав Конєцпольський особисто оглянув її укріплення. Після цього він з іронією спитав маловідомого тоді чигиринського сотника реєстрового козацтва, який його супроводжував: «Ну, як вам Кодак?». Дотепний, добре освічений сотник (а був це майбутній гетьман Богдан Хмельницький) миттєво відповів бездоганною латиною: «Manu facta manu distuo» («Руками створене руками руйнується»).

Повстанці громили шляхетські маєтки й запроваджували козацькі порядки. Відносини між реєстровим і нереєстровим козацтвом під час повстань складалися по-різному: від гострого збройного протистояння до підтримки. Доля козацьких ватажків здебільшого була трагічною: Івана Сулиму і Павла Бута (Павлюка) страчено у Варшаві; сліди Дмитра Гуні, якому вдалося вийти з оточення й відступити на Запорожжя, а згодом до Дону, далі загубилися; Яків Острянин, після невдалої битви під Лубнами, залишив повстанський табір, із групою козаків переправився через р. Сулу і відійшов на територію Слобідської України (з дозволу царського уряду козаки оселилися на Чугуївському городищі, нині м. Чугуїв), а за кілька років загинув у міжусобній сутичці.

Найбільші битви повстанців з коронним військом, яке очолив Станіслав Потоцький, відбулися 1638 р. під Говтвою і Жовнином. Поразка повстанців дала змогу польській владі фактично продиктувати козакам умови миру. Їх викладено в «Ординації Війська Запорозького» 1638 р., написаній прихильниками політики «твердої руки»: реєстр знову зменшено до 6 тис., козаків позбавлено самоврядування (поставлено під владу польського комісара), суворо обмежено територію їхнього розселення, а самовільний рух на Запорозжя заборонено під загрозою смертної кари. Однак історики зауважили, що, забороняючи, влада фактично визнавала козаків окремим соціальним станом, який прагне контролювати певну територію. Так поступово, навіть через заборони, визрівали ознаки майбутньої Козацької держави.

Витяг із «Ординації Війська Запорозького» 1638 р.

- Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які смирилися перед нами й Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.
- На місце старшого, який більше не буде [визбиратись] з-серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, – людину, яка була б народжена в шляхетському стані, у лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита. Він мусить бути приведений до присяги за такою формою:
- *«Я, такий-то, присягаю Господу Богу, в Святій Трійці єдиному, що на цій посаді вірно і віддано буду служити найсвітлішому Владиславу IV, королю, моєму панові, його наступникам, королям польським, і Речі Посполитій, сваволі козацьку по моїй можливості буду заспокоювати, заздалегідь запобігати бунтам і про останні гетьмана коронного вчасно повідомляти, чинити справедливість потерпілим від козаків, а козакам кривд і несправедливих присудів не чинити. Буду додержуватися всіх вказівок і в усьому коритися наказам гетьмана. Так поможи мені, Боже, і його святі страждання».* <...>
- Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорозжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. <...>
- Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно зі старовинними правами й заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть: у 2 кн. Київ, 2019. Кн. 1. С. 692–694.

Визначте причини і схарактеризуйте перебіг козацьких повстань під керівництвом Івана Сулими, Павла Бута (Павлюка), Дмитра Гуні, Якова Острянина. Які нові риси характеризували ці повстання, порівняно з попередніми? Яким був їхній результат?

✓ ПОДИСКУТУЙМО

Історик Орест Субтельний, аналізуючи причини поразки козацьких повстань, писав: «<...> незважаючи на провідну роль козацтва у повстаннях, багато їх учасників були селянами <...> Вибухаючи, як правило, стихійно, ці повстання не були ретельно сплановані та не мали далекосяжних цілей. Крім бажання негайно помститися за кривди, ні козаки, ні селяни не мали уявлення про те, чого вони прагнуть. Попри свою величезну відвагу повстанці нерідко виявляли обмеженість і робили помилки у воєнних діях, оскільки селяни не бажали воювати поза межами своєї місцевості або під час сівби чи жнив. Непослідовність дій поглиблювалася соціально-економічними відмінностями у середовищі козацтва: не маючи чого втрачати, рядове козацтво, як правило, одразу йшло на повстання, в той час як заможна старшина частіше схилялася до переговорів, компромісів чи капітуляції. Однак, незважаючи на ці недоліки, кожне наступне повстання свідчило про зростання сили та військового досвіду повсталих. Збільшувалася їхня чисельність, удосконалювалася тактика, міцнішав зв'язок козацтва із селянами та справою оборони православ'я» (Субтельний О. Україна: історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вступ. ст. С. В. Кульчицького. Київ, 1991. С. 110). Чи є вичерпними пояснення історика? Як ви гадаєте, яким би мав бути результат козацько-селянського повстання, щоби вважати його успішним? Запропонуйте свою версію розвитку історичних подій.

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

■ Постер до фільму «Тарас Трясило». Режисер П. Чардинін. 1926 р.

У 1920-х роках чималу популярність в Україні здобув німий фільм «Тарас Трясило», знятий на Одеській кінофабриці. Головні ролі в ньому зіграли славетні українські актори театру Леся Курбаса «Березіль» Амвросій Бучма та Наталія Ужвій. Згодом оригінал фільму загубився. Його вважали втраченим, аж поки в 1998 р. не знайшли в одному із французьких кіноархівів. Довідайтеся більше про цей або інші фільми про козацтво. За бажанням, спираючись на знання козацької історії XVI – першої половини XVII ст., запропонуйте свій сюжет для фільму. Опишіть його задум, зазначаючи ідею, дійових осіб та сюжетну лінію.

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Укладіть хронологічну таблицю «Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої половини XVII століття». При цьому врахуйте ключові битви, угоди та інші події, пов'язані з козацькими виступами.
2. За картою опишіть перебіг козацько-селянських повстань 20–30-х років XVII ст. Окресліть регіони, охоплені повстаннями. Чому на цих теренах повстанці отримували підтримку місцевого населення?
3. Якими були результати козацько-селянських повстань? Визначте основні положення Куруківської та Переяславської угод, «Ординації Війська Запорозького».
4. Поясніть, як козацько-селянські повстання сприяли чи перешкоджали перетворенню козацтва на окремий соціальний стан.
5. Якими були основні вимоги козацьких повстанців? Які цінності вони відстоювали? Якими були відносини між реєстровими і нереєстровими козаками?

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ «СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА (XVI – перша половина XVII ст.)»

■ Орієнтуємося в часі

Установіть хронологічну послідовність подій.

- А** утворення реєстрового козацтва • затвердження сеймом Речі Посполитою «Ординації Війська Запорозького» • утворення Запорозької Січі на острові Мала Хортиця • участь козацького війська під проводом Петра Сагайдачного в Хотинській війні
- Б** повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила) • вступ Петра Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського Богоявленського братства • укладення Куруківської угоди • повстання під проводом Северина Наливайка

■ Орієнтуємося в просторі

У 1639 р. французький військовий інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан провів детальну топографічну зйомку течії Дніпра і прилеглої території. Уперше його карти Дніпра «Tractus Borysthenis» були анонімно опубліковані в 1662 р. в Амстердамі в атласі голландського картографа Йогана Блау «Atlas Maior». Наведена тут карта – тільки частина картографічної роботи Боплана. На ній позначено дев'ять головних порогів-гряд і чотири дніпровські забори (менші скелясті виходи, які височили над поверхнею ріки), зроблено вказівки на татарські переправи в нижній течії Дніпра, позначено численні острови, зокрема й острів Хортицю. За порогами починався Дніпровський Низ, або Великий Луг. Карта зберегла яскраві й оригінальні кольори ручного розпису. Розгляньте карту (для збільшення скористайтеся кодом) і виконайте завдання.

<https://cutt.ly/NhoUcBX>

- А** За картою поясніть, який вплив на формування козацтва мали природні умови і навпаки – як козаки освоювали довкілля. Уявіть себе в той час десь на просторах Великого Лугу. Що робитимете далі: зануритеся у сховане від сторонніх очей, хоча й сповнене небезпек, життя на нових теренах чи повернетеся у середнє Подніпров'я, аби оселитися в одному з тамтешніх міст (Києві, Каневі, Черкасах, Чигирині)?
- Б** Знайдіть на карті фортецю Кодак, про яку Г. Левассер де Боплан у «Описі України» писав: *«Трохи нижче <...> знаходиться Кодак, який є першим порогом, тобто грядою скель, що тягнеться впоперек річки, перешкоджаючи плаванню човнами. Тут є замок, який я заклав у липні 1635 р., але наступного ж місяця серпня, якраз після мого від'їзду, якийсь Сулима, отаман частини повсталих козаків, повертаючись з моря і побачивши, що замок заважає йому повернутися додому, зненацька захопив його і вибив дощенту весь гарнізон <...>»*. З якою метою було споруджено фортецю Кодак? Опишіть історичні умови, за яких це відбулося.

■ Працюємо з інформацією

- А** Прочитайте фрагмент з історичного джерела: *«Незадоволені з морської добычі, козаки виходять також і на сушу, і вже немає таких турецьких міст навколо Чорного моря, які ними не були б зайняті <...> вони*

сьогодні є дуже сильними на Чорнім морі й, ще щоб трохи позмагалися, будуть його абсолютними панами. <...> Я, студіюючи їхній стан та їхній спосіб життя, думаю на правду, що вони одного дня створять для себе одну могутню республіку, бо з такими самими принципами почали славні спартанці, лакедемонійці, як також і сицилійці, картагенці і навіть самі римляни, а в модерних часах голландці» (П'єтро делла Валле). Обґрунтуйте або спростуйте думку італійського мандрівника і письменника XVII ст.

- Б** Прочитайте фрагмент вірша Касіяна Саковича, ректора Київської братської школи, написаного в 1622 р. «на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (у перекладі з книжної української мови В. Шевчука):

Вольність – ось найважливіша річ поміж усіми,
Гідність їй уступає речами своїми.
Тож освідчити можуть цю думку народи,
Бо вони до свободи ідуть од природи.
Золотою у світі її називають,
Доступитись до неї всі пильно жадають,
Та не кожному може вона бути дана,
Тільки нам, що боронять вітчизну і Пана.
Мужньо рицар у війнах до неї простує,
Не грішми, але кров'ю свободу купує.
Запорозьке військо ту вольність здобуло,
Бо служило вітчизні старанно і чуло.
І у хроніках давніх про те написали,
Як вони противенців вітчизни збивали
Морем, долом, і пішо, і кінно, бувало,
Хоча ворог при зброї находив навалом.

Обґрунтуйте або спростуйте аргументи К. Саковича, який пропагував образ запорозьких козаків як лицарської спільноти.

■ Мислимо логічно

- А** Узагальніть інформацію з розділу та викладіть її у формі сенкану. Сенкан складається з п'яти неримованих рядків: перший рядок – одне слово, тема, що позначається іменником; другий – два слова-прикметники або прислівники, які розкривають зміст теми; третій – три дієслова або дієприслівники, які описують дію, що прямо стосується теми; четвертий – фраза (речення, прислів'я, крилатий вислів), яка відображає ставлення до теми; п'ятий – одне слово, яке є певним підсумком (найчастіше це синонім до теми вірша) (див. зразок із словом «історія»).

Історія
Стародавня, новітня
Досліджує, вивчає, пояснює
Історія – учителька життя
Минуле

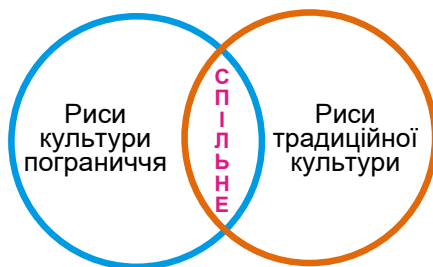
- Б** Пригадайте ознаки соціального стану. Поміркуйте, якими козаків бачили інші (співвітчизники, польська влада тощо) і якими вони бачили себе самі.

Проаналізуйте дії козаків і рішення влади, які стосувалися козацтва і сприяли його перетворенню на окремий соціальний стан. У висновку поясніть, чому влада всіляко стримувала перетворення козацтва на окремий соціальний стан. Заповніть таблицю і дайте розгорнуту відповідь на запитання.

Формування козацького стану		
Дії козаків	Рішення або угоди	Дії влади
Утворення Запорозької Січі	Утворення реєстрового козацтва	Залучення козаків для захисту прикордоння
Повстання під керівництвом К. Косинського і Наливайка	Розпуск реєстрового козацтва	Використання збройної сили для придушення повстань
...
↓		
Що здобуло українське козацтво до 1640-х років?		
...		

■ Міркуємо про цінності

А Поведінка і морально-етичні цінності козацтва формувалися в суворих умовах прикордоння. Водночас козацтво усвідомлювало себе частиною українського культурного піднесення кінця XVI – першої половини XVII ст. Тісні контакти козацької старшини з письменниками-полемістами і представниками вищої церковної ієрархії сприяли утвердженню у світогляді козацтва переконання про безперервність історичного процесу від княжої Русі до козацької України. Намалуйте в робочому зошиті перетнуті кола. В одне впишіть ознаки поведінки, цінності й ідеали, які сформувалися в козацькому середовищі під впливом умов пограниччя, у друге – риси культури, усталені з княжих часів, а на перетині кіл – спільні риси.

Б Прочитайте козацькі приказки та прислів'я (їх ще називають «приповідками») і розподіліть їх поміж тематичними рубриками: а) про козацьку вдачу та звичаї; б) про козацьку долю та військову доблесть; в) про козацьких командирів; г) про військову майстерність козаків.

«Або перемогу здобути, або вдома не бути»

«Без гетьмана військо гине»

«Береженого і Бог береже, а козацька шабля стереже»

«До булави треба голови»

«Степ та воля – козацька доля»

«Терпи, хлопче, козаком будеш»

«Хочеш спокою – готуйся до бою»

«Хто любить піч, тому ворог Січ»

Національно-визвольна війна українського народу

середини XVII ст.

Рік 1648 виявився поворотним в історії України. Національно-визвольна війна, яка розпочалася взимку 1648 р. козацьким повстанням на Запорозькій Січі, стала центральною подією української історії раннього нового часу. Вона ознаменувалася появою на політичній карті Європи нового державного утворення – Української козацької держави (Війська Запорозького). Війну зумовили політичні, соціальні, економічні та духовно-культурні обставини, її центральною постаттю став гетьман Богдан Хмельницький. Він не тільки зумів об'єднати навколо ідеї козацької держави всі стани українського суспільства, а й безпосередньо її творив – налагодив функціонування державного апарату, зокрема дипломатичну службу, сформував одну з найсильніших армій тодішньої Європи. Містечко Чигирин, яке Хмельницький перетворив на столицю, стало центром міжнародного життя (сюди приїжджали посольства з десятка країн), а козацтво уособлювало в той час український народ (націю).

Працюємо над проєктами

1. Підготуйте повідомлення про економіку козацької України. Зверніть увагу, що перед Б. Хмельницьким був складний виклик: зберегти стару модель господарювання на селі (включно з фільварками) або замінити її на вільну економіку, побудовану на малому селянському і козацькому землеволодінні. Як відповідав на цей виклик козацький уряд і як би діяли ви?
2. З'ясуйте організацію діловодства в Українській козацькій державі. Зверніть увагу на постать генерального писаря Івана Виговського, який у 1649–1657 рр. керував канцелярією гетьмана, приймав іноземних послів, брав участь у виробленні умов договорів, вів дипломатичне листування. З позиції сучасника Б. Хмельницького підготуйте есе «У гетьманській канцелярії».
3. Зберіть відомості про пам'ятки Національно-визвольної війни середини XVII ст. у вашому рідному краї. Як події та учасники цієї війни відображені в топоніміці, антропоніміці (іменах і прізвищах), легендах і переказах? Підготуйте презентацію.

*Атака.
Художник Л. Гедлек.
До 1904 р.*

§ 16. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ВІЙНИ

1. Політична ситуація

Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. спричинила низка політичних, соціальних, економічних і духовно-культурних суперечностей, які нагромадилися на українських землях у складі Речі Посполитої. Польська центральна та місцева влада всіляко обмежувала українців у призначенні на урядові посади та в органи самоврядування міст. З одного боку, стара українська знать під тиском обставин полонізувалася, утратила зв'язок з нижчими верствами народу, перестала виконувати провідну для них роль. А з другого – влада ніяк не хотіла визнати козацтво окремим соціальним станом, наділити його співмірними зі шляхетськими правами і привілеями («вольностями»), які б давали змогу виступати від імені всього українства. Не визнаючи козацтва, польська влада фактично не визнавала й український («руський») народ загалом, заперечувала його політичні права, зокрема рівноправність із польським і литовським.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На Гербі Сімоного Війська
Є К: АА: Запорозького.

Гербом Війська Запорозького був козак з мушкетом. Уперше він зустрічається на печатці 1592 р. Герб виник з ініціативи козацтва для обґрунтування свого привілейованого статусу та політичної ваги. Згодом він став невід'ємним атрибутом української козацької державності. У 1918 р. козак з мушкетом був гербом Української Держави гетьмана Павла Скоропадського, а сьогодні розглядається як один з елементів у проєктах великого герба України.

■ Герб Війська Запорозького з «Віршів на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного». 1622 р.

Тим часом у 1620–1630-х роках на українських землях відбулися суттєві суспільні зміни. Їхнім результатом стало перетворення козацтва на провідну суспільну групу, яка почала визначати політику в краї. Козацтво було великою військовою силою і було готове заявити про себе як про нову політичну еліту. Тому-то наступ польської влади, а також магнатів і шляхти на права і вольності козацтва (реєстрового і нереєстрового) сприймався як тиск на весь український народ. Основним документом, який після низки повстань тяжів над козацтвом, була «Ординація Війська Запорозького» 1638 р. У такий спосіб уряд Речі Посполитої обрав курс на обмеження прав, а в перспективі – на ліквідацію козацтва. Козацтво потерпало від сваволі місцевої влади (на прикордонні закони, що їх ухвалювали у Варшаві, діяли вибірково або й не діяли зовсім) і шляхетських наїздів.

Роки 1638–1648 через відсутність збройних козацьких виступів стали для Речі Посполитої «десятиліттям золотого спокою». Утім цей спокій тримався на примусі, а тому в світлі подальших подій ці роки можна назвати затишшям перед бурею. Козацтво як і раніше було незадоволене своїм становищем, однак з'явилася й нова риса – воно як ніколи раніше розуміло свої військові та політичні можливості. Це розуміння спиралося на досвід як попередніх повстань, так і угод

з королівською владою. Так чи інакше, а перед Національно-визвольною війною кожний четвертий мешканець центральної України належав до козацтва.

G **Визначте причини зростання політичної напруги на Подніпров'ї в першій половині XVII ст. Схарактеризуйте козацтво як політичну силу.**

2. Соціальні та економічні процеси

Основною передумовою включення українського селянства і містян у Національно-визвольну війну було не так господарське виснаження і зубожіння, як відсутність перспективи для власного підприємницького і загалом життєвого розвитку. На відміну від західноєвропейських країн, де в XVI – першій половині XVII ст. встановлювалися капіталістичні відносини, що ґрунтувалися на свободі занять і вільнонайманій праці, у Східній Європі в той час утвердилася і залишалася незмінною панщинно-фільваркова модель економічних відносин. Зростання на теренах України обсягів товарного збіжжя, з одного боку, свідчило про загальний розвиток у регіоні аграрного виробництва й торгівлі, а з другого – вказувало на посилення експлуатації селянства, скорочення селянського землеволодіння.

- Після того як Другий Литовський статут 1566 р. зняв обмеження щодо розмірів відчужуваних шляхтою земель, підприємливі шляхтичі й магнати зводили у своїх володіннях все нові фільваркові двори-садиби, часто-густо за рахунок експлуатації селян та привласнення їхніх земель.

На практиці інтенсивний розвиток фільваркового господарства означав зростання в Україні землеволодіння польських магнатів і шляхти, створення величезних латифундій. Такий економічний розвиток призвів до зростання – передусім у західних, центральних і північних регіонах України – панщини (з двох тижнів на рік до кількох днів на тиждень), різноманітних повинностей і податків, обезземелення селян і втрати ними особистої свободи (закріпачення). Крайніх меж досягли зловживання орендарів. У 1630–1640-х роках почастишали спроби поширити кріпацтво й фільваркове господарство на південні і східні регіони, де більшістю населення були ще відносно вільні селяни і козаки. Однак і в них закінчувалися так звані заповідні роки, коли можна було не платити податки і не відробляти панщини. Соціально-економічний тиск дедалі частіше ототожнювався з польсько-шляхетським пануванням.

У першій половині XVII ст. проявилася величезна поляризація суспільства. Усевладдя і безкарність одних почали різюче контрастувати з безправ'ям інших. Магнатська і шляхетська сваволя зачепила всіх. Незадоволення охопило не тільки селянство, а й містян і дрібну шляхту, особливо на прикордонних теренах. Містяни потерпали від свавілля аристократів, а дрібна шляхта, яка ще раніше втратила політичний вплив, тепер могла втратити під тиском магнатів і свої маєтки. Процеси поляризації посилювала колонізація більшості української еліти, що робило ситуацію ще напруженішою. З другого боку, внаслідок колонізаційних рухів у Дикому полі з'явилися вільні від кріпацтва поселення – слободи. Там сформувалося нове покоління, яке не зазнало панщини, з розвинутим почуттям особистої свободи. Склалася ситуація, коли і селяни, і містяни, і дрібні шляхтичі були готові стати під козацькі прапори.

Схарактеризуйте соціальні та економічні процеси в Україні у першій половині XVII ст. Якими були причини невдоволення селян, містян і дрібної шляхти?

3. Культурно-релігійне становище та національна свідомість

Польське правління суттєвого вплинуло на духовно-культурне життя України. Для місцевої знаті воно означало заміну православних і церковнослов'янських традицій на нові римо-католицькі цінності. Вищі верстви українського суспільства більше не могли впевнено спиратися на православну традицію й освіту. Зниження престижу всього, що досі було звичним і рідним, тільки сприяло асиміляції верхівки, яка не тільки переймала польську культуру, а й бачила в ній можливості для збереження власного майнового й політичного статусу. Мовна і культурна асиміляція йшла пліч-о-пліч з окатоличенням.

Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – прийняття певним народом або спільнотою культури (мови, цінностей, звичаїв) та самосвідомості (ідентичності) іншого народу або спільноти; може бути природною (добровільною) або штучною (насилницькою), повною або частковою.

Хоча в 1632–1633 рр. король Владислав IV і сейм затвердили «Пункти для заспокоєння руського народу», які відновили у правах православну церкву та її ієрархію, православні продовжували зазнавати обмежень і заборон у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею та призначенні на посади. Закривалися церкви й монастирі, були випадки примусового навернення на греко-католицизм. Тому не випадково в політиці польської влади вбачалася загроза самому існуванню українців як народу. Релігійне питання (утиски православних) у перших десятиліттях XVII ст. стало визначальним для формування української ідентичності. Полеміка навколо Берестейської унії активізувала українське суспільство, намітила шляхи протидії асиміляції.

ЦІКАВО ЗНАТИ

На сьогодні деякі історики схильні оцінювати Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. як Українську національну революцію. Так чи інакше, вона збіглася в часі з п'ятьма іншими революціями, що відбулися в той час на європейському континенті: це повстання проти монархічної влади у Каталонії і Португалії в 1640 р., Неаполі й Палермо в 1647 р., «фронда» у Франції в 1648–1653 рр., а також «безкровна революція» в Голландії у 1650 р. та конституційна криза в Швеції у 1650 р.

Джерелом опору польському засиллю була церква, братський рух і особливо козацтво, яке прийняло православну віру як елемент власної ідентичності. Культурне відродження, яке здобуло підтримку козацтва (зокрема, під час гетьманування Петра Сагайдачного), посилювало уявлення про окремішність українського народу. Козаки стали і символічними, і фактичними захисниками православ'я та ідентичності українського населення Речі Посполитої. У 1620–1630-х роках в українській суспільно-політичній думці чіткіше окреслилося усвідомлення українцями себе як окремої етнічної спільноти, її значущості. У релігійній полеміці й козацьких повстаннях дедалі виразніше проступали національні мотиви й викристалізовувалися національні інтереси.

Визначте суперечності культурного і духовно-релігійного життя України в першій половині XVII ст. Чому вони загострювалися?

ПОДИСКУТУЙМО

Історики звернули увагу на певний парадокс: «Люблінська унія виявилася поворотним пунктом у формуванні української національної свідомості, бо пришвидшила культурну полонізацію православних українців і проклала шлях наступові католицизму, кульмінацією якого стала релігійна Берестейська унія 1596 р. Після Люблінської унії грошовитим польським магнатам стало простіше скуповувати землі на територіях, які тепер належали до Польської корони, або орендувати королівські землі (*królewszczyzny*) і поселяти там прибулу дрібну польську шляхту, а українська шляхта стала полонізуватися ще швидше. Все це, своєю чергою, приводило до сутичок із козаками, стосунки з якими вже через роки двадцять після Люблінської унії неабияк загострилися» (Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку 18 століття / авториз. пер. М. Габлевич, наук. ред. А. Ясіновський. Львів, 2014. С. 139). У гурті обґрунтуйте або спростуйте думку про те, що Люблінська унія сприяла формуванню української національної свідомості.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Перетворіть текст параграфу на таблицю «Передумови і причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.». Скористайтеся зразком або розробіть свій шаблон.

Передумови і причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Критерії	Передумови	Причини
Політичні обставини	Наявність козацтва як організованої збройної і культурної сили	Спроби влади обмежити права козацтва, ліквідувати його
Соціально-економічні відносини		
Духовно-культурні процеси		

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Коли сформувався основні передумови і визріли причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? З якими подіями вони були пов'язані?
2. Визначте регіони України, де напруга політичних, соціальних, економічних і культурних відносин у першій половині XVII ст. була найвищою.
3. Спираючись на вже набуті знання, доповніть цей параграф фактами, які вказують на загострення відносин між козацтвом і польською владою.
4. Як ви гадаєте, Національно-визвольна війна була відповіддю українських козаків, селян, містян, дрібних шляхтичів на тиск влади чи проявом зрослої сили українського суспільства загалом, яке прагнуло відстояти самобутність?
5. У переговорних документах козаків з урядом Речі Посполитої є фраза «Панове державці трактують нас, рицарських людей, гірше як невільників». Поясніть, як це пояснює передумови і причини Національно-визвольної війни.

§ 17. ПОДІЇ 1648–1649 рр. ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

1. Початок війни. Богдан Хмельницький

Попри «золотий спокій», відносини між козаками і польською владою після 1638 р. залишалися напруженими. Політика тиску і репресій, до якої вдалася влада, не тільки не розв'язувала питання про місце козацтва у Речі Посполитій, а й породжувала ненависть до існуючої політичної системи. Козацька старшина, з-поміж якої вирізнявся Богдан Хмельницький, намагалася пом'якшити умови «Ординації» через домовленості з королем Владиславом IV. Деякий час серед козацтва був популярним його образ як захисника прав і свобод «руського народу» та Війська Запорозького, якому справедливо правити заважають свавільні пани й урядники. Такі думки певною мірою мали підстави. У 1646 р. було домовлено, що взамін за участь козаків у великому морському поході проти Туреччини буде скасовано «Ординацію», тобто відновлено «старі козацькі вольності», збільшено козацький реєстр до 12 тис. і надано окремий статус козацькому регіону.

Однак до втілення задуму не дійшло – проти королівських планів турецької війни виступила потужна опозиція. Замість пом'якшення режиму тиск на українське суспільство з боку урядників, полковників, шляхти та орендарів на пограничних теренах тільки посилювався. Тоді-то група старшин на чолі з чигиринським сотником Б. Хмельницьким розпочала підготовку козацького повстання, яке планувалося на осінь 1647 р. До цього було залучено, як стверджують історики, щонайменше сотню осіб, які схилилися на свій бік реєстровців. Водночас становище самого Хмельницького ускладнювалося. Чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, якого підтримував коронний хорунжий Олександр Конецпольський, прагнув відібрати в нього Суботів та земельні угіддя, на які роком раніше чигиринський сотник одержав королівський привілей. Дійшло навіть до нападу на хутір і побиття сина. А коли неприхильні до Хмельницького урядники ще довідалися про задум повстання, то єдиним порятунком для нього стало Запорозжя.

✓ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Портрет Богдана Хмельницького з гравюри Вільгельма Гондіуса. XVII ст.

Богдан (Зиновій-Богдан) Хмельницький (близько 1595–1657) – політик, полководець і дипломат, творець Української козацької держави та її перший керівник – гетьман. Народився в Суботіві на Черкащині в сім'ї шляхтича й козачки. Навчався у Львівському єзуїтському колеґіумі. Володів українською, польською і латинською мовами, пізніше опанував турецьку й татарську. Як козак Чигиринського полку брав участь у битві під Цецорою 1620 р., під час якої на два роки потрапив до турецького полону. У 1637 р. обійняв посаду військового писаря, у 1638 р. – чигиринського сотника. У складі козацьких посольств до польського короля 1639 і 1646 р. обстоював інтереси Війська Запорозького. У 1648–1657 рр. – керівник Національно-визвольної війни, у результаті якої створено українську козацьку державу – Військо Запорозьке.

На Запорозжжі майбутній гетьман з кількома десятками однодумців (серед них був старший син Тиміш і 20-річний Петро Дорошенко) з'явився на початку січня 1648 р. Звістка про втечу Б. Хмельницького блискавично розлетілася Україною. Коронний гетьман Миколай Потоцький тоді обчислював сили Хмельницького в 3 тис. осіб, з якими, як писав, «боронь Боже, якби вийшов в Україну, ті три тисячі швидко на сто тисяч перетворились би й ми б мали клопіт». Хмельницький тим часом діяв швидко. Польську залогоу, яка намагалася перешкодити йому потрапити на Микитинську Січ (розміщену на Микитиному Розі, де з давніх часів була переправа через Дніпро), було знищено. Відтак на бік Хмельницького перейшли не тільки січовики, а й реєстровці Черкаського полку, які були в залозі. Потоцький же заповзявся придушити козацький виступ у зародку. На початку лютого 1648 р. він рушив з коронним військом з Бару в напрямку Корсуня. А канівському полковникові наказав негайно вийти на Запорозжжя і разом із залогою Кодака покласти край заколоту.

100

Що змусило Б. Хмельницького вирушити на Запорозжжя і підняти козаків на повстання? Чому козацтво підтримало Б. Хмельницького?

2. Події 1648 р.: від Жовтих Вод до Києва

Події розгорталися доволі стрімко. У середині лютого 1648 р. козацька рада обрала Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. На відміну від попередніх повстань, Хмельницький діяв на випередження: збирав військо (особливою турботою гетьмана було залучити на свій бік реєстровців), відправив довірених козаків у міста і села Київського та Брацлавського воеводств із так званими зазивними листами піднімати на повстання селян і містян, розпочав переговори про військову допомогу з донськими козаками і Кримським ханством. Водночас, аби виграти час, він звернувся до коронного гетьмана М. Потоцького з пропозицією залагодити конфлікт мирним шляхом. Однак ставив умови: поновити давні права й вольності, усунути з полків старшину польського походження, дозволити морський похід, вивести польське військо із Задніпров'я й козацьких територій Правобережжя та скасувати там управління Речі Посполитої.

Гетьман (від старонім. *Hauptmann* – командувач) – у XVI–XVII ст. керівник Війська Запорозького, з 1648 р. також правитель держави (Гетьманщини). Термін запозичений із військової практики Речі Посполитої, де в кожній з двох її частин був гетьман великий коронний та його заступник – гетьман польний коронний.

Спочатку влада реагувала на козацький виступ скептично. У Варшаві, куди перші звістки про українські події надійшли в березні, король та його оточення вважали, що це повстання не відрізняється від попередніх, тобто є черговим обуренням козаків зловживаннями місцевих урядовців і панів. Натомість місцеві можновладці, які щодня стикалися з козацтвом, і коронний гетьман оцінювали ситуацію реальніше. Вони усвідомлювали масштаби небезпеки для Речі Посполитої від розвитку повстання, зокрема, появи повстанців на «волості» та масового покозачення містян і селян. Тому-то задум М. Потоцького полягав у тому, аби відразу знищити центр повстання з його опорними пунктами на Дніпрових порогах.

■ Події Національно-визвольної війни 1648–1655 рр.

Кількісно військо Богдана Хмельницького поступалося коронному, однак завдяки продуманим діям гетьмана здобувало перевагу. На середину квітня, коли розпочалися активні бойові дії, у його розпорядженні було 5 тис. повстанців проти 16–18 тис. вояків під орудою Миколая Потоцького. Важливим досягненням Хмельницького на цьому етапі стало укладення військово-політичного союзу із кримським ханом Іслам-Гереєм III. До участі в поході проти поляків хана спонукало бажання зміцнити власне політичне становище. Загальна чисельність татар, які прийшли на підтримку козакам, становила 4 тис. Хмельницький докладав також зусиль, аби залучити на свій бік 6 тис. реєстровців, які перебували в складі польського війська.

Перші ключові перемоги козаки здобули під **Жовтими Водами** і **Корсунем** у **квітні–травні 1648 р.** Польське військо тоді зазнало нищівної поразки (загинув і син коронного гетьмана Стефан). Відчуття катастрофи в польському таборі посилила смерть короля Владислава IV. Литовський канцлер Альбрехт Радзивілл писав: «Коли б не були затримані [українсько-кримські війська] Божою силою і заступництвом Богородиці, мали б оволодіти самим Краковом

■ *Битва під Жовтими Водами.*
Художник Ю. Саницький. 1999 р.

102

теці із сильними залогами. Вирішальна битва, яка відкрила Хмельницькому шлях до західноукраїнських земель, відбулася у **вересні 1648 р.** Гетьман за допомогою розвідки вибрав для козацького табору місце, рельєф якого ускладнював дії польської кінноти. Це була місцевість на Поділлі – на правому березі р. Іква біля **містечка Пилявці** (тепер с. Пилява Хмельницької обл.). Кожна сторона чотирикутного козацького табору була завдовжки не менше 1 км. По його периметру в шість рядів стояли вози, доступ до яких перекривали шанці й вали. Щоб ускладнити наступ противника, гетьман наказав перекопати найближчі пагорби й долини, частину сіножатей залити водою, а в чагарниках розмістити підрозділи піхотинців. Окремим табором розташувалося військо Максима Кривоноса, яке мало завдання виснажити супротивника і спонукати його до активних дій. У розпорядженні гетьмана було також 5–6 тис. буджацьких татар.

Пилявецька битва, у якій зіткнулися дві стотисячні армії, завершилася перемогою українського війська. Далі шлях козацького війська проліг до Львова. У жовтні 1648 р. навколо міста зав'язалися бої. Козацькі підрозділи зайняли пагорб біля церкви Св. Юра і штурмом захопили Високий Замок. Урешті-решт, після переговорів, Хмельницький відмовився від захоплення самого міста і погодився за викуп припинити облогу. З-під Львова козацьке військо вирушило до Замостя, а основні сили татар зі здобиччю повернули до Криму. У козацькому війську наростала втома, відчувалася гостра нестача коней, артилерії, боеприпасів. Великі проблеми зумовила й епідемія чуми, від якої помер М. Кривонос. У листопаді під Замостям Хмельницького застала звістка про обрання королем Яна Казимира й що той пропонує перемир'я. За кілька днів у козацькому таборі з'явився королівський посланець. Відтак спочатку старшинська, а згодом і «чорна» рада схвалили рішення про припинення воєнної кампанії, визнання влади нового польського короля та відступ «на Україну». У неділю 27 грудня 1648 р. Хмельницького зустрічали в Києві.

і Варшавою без якого-небудь спротиву. Бо запанував такий страх, що всі думали швидше про втечу, ніж про оборону». Після перших перемог до лав козацького війська масово вливалися козаки, селяни і містяни. У результаті чисельність війська зростає до 30 тис. Повстання переростало в національну революцію, яка поширилася на терени всієї України. Улітку протиборчі сили провадили локальні сутички і готувалися до вирішального бою за Правобережжя.

Рух козацького війська на захід ускладнювали численні міста-фортеці із сильними залогами.

Г Назвіть основні битви козацького війська в 1648 р. Як ви гадаєте, що забезпечило в них перемогу українському війську?

3. Облога Збаража і битва під Зборовом. Зборівський договір

Перші місяці 1649 р. Хмельницький провів у Чигирині, де в переговорах прагнув закріпити досягнуте зброєю. Передусім відправив посольство до хана, яке мало домовитися про збереження союзу. У лютому провів українсько-польські переговори в Переяславі, у результаті яких було укладено перемир'я. Були й зустрічі з посланцями Януша Радзивілла, литовського гетьмана, який очолював шляхетські війська на землях Литви і Білорусі. Український гетьман запевняв литовців у прагненні до миру, однак указував при тому на гостре невдоволення селян і козацьких низів польсько-шляхетськими порядками. Намагався також заручитися підтримкою донських козаків, серед яких було чимало білорусів і українців. На цей час припали й перші контакти (через посередників, зокрема патріарха Паїсія) з московським царем Олексієм Михайловичем. Однак тоді московський уряд відмовився надати військову допомогу. Так чи інакше, а єдиним реальним союзником козаків у той час були кримські татари. Одночасно з дипломатичними заходами Хмельницький готував військо до нової воєнної кампанії. Було багато ознак, які вказували, що перемир'я буде нетривалим. Щоразу там і там (особливо на Поділлі) спалахували збройні сутички.

103

ЦІКАВО ЗНАТИ

У XVI–XVIII ст. найбільш поширеною монетою на території України були талери (таляри). У домовленостях, досягнутих між ханом і поляками біля Зборова, йшлося про те, що кримські татари отримають від Речі Посполитої 200 тис. талерів викупу за звільнення обложених жовнірів у Збаражі. Традиція карбування талерів походила з Німеччини. Відповідно до Монетного статуту, прийнятого в 1566 р. у м. Аугсбург (Баварія), маса талера становила 29,23 г, у ньому було близько 26 г чистого срібла. Від

назви «талер» походять назви деяких сучасних грошових одиниць, зокрема американського долара.

Допоміжна історична дисципліна, яка вивчає монети як джерело історичних, економічних, політичних і культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва, називається нумізmatика (від лат. *numisma* – монета).

■ Талер гданський із зображенням короля Владислава IV. 1639 р.

Навесні 1649 р. бойові дії відновилися. Річ Посполита розпочала активні заходи щодо приборкання козацької війни, як уважали у Варшаві. У травні польське військо переправилося через р. Горинь і вторглося на підконтрольні козакам терени південно-східної Волині. Козаки, до яких доєдналися головні сили кримського хана, виступили назустріч. У червні українсько-татарське військо взяло в облогу Збаразьку фортецю, у якій знаходилася частина польського війська і надвірні загони князя Яреми Вишневецького. Облога тривала місяць. Від остаточного розгрому польські підрозділи у Збаражі врятувало те, що до міста сили й ресурси якого вичерпувалися, вирушив на допомогу король Ян Казимир з коронною армією та посполитим рушенням (шляхетським ополченням). За таких умов Богдан Хмельницький та Іслам-Герей III вирішили зняти частину війська з облоги і спрямувати навперейми королю, аби не допустити його

наближення до Збаража. Вирішальна битва відбулася в серпні 1649 р. біля Зборова. Цього разу не тільки тактична, а й чисельна перевага була на боці козацько-татарських сил (козацьке військо – 30 тис., татарське – 20 тис., польське – 35 тис.). Коронну армію було розбито.

Перемога Б. Хмельницького не влаштувала Іслам-Герая III, який намагався затягнути козацько-польську війну, що давала його ордам спустошувати українські землі. Без відома українського гетьмана хан пішов на угоду з поляками, яка передбачала, крім польсько-татарських домовленостей (про щорічну данину татарам в обмін на обіцянку не чинити нападів на землі Речі Посполитої та інше), й умови козацько-польського примирення. Хмельницький був змушений ці умови прийняти, хоча вони далеко не відповідали військовим успіхам і понесеним жертвам. Згідно зі **Зборівським договором**, укладеним **18 серпня 1649 р.** представниками козацького і коронного військ, встановлювався 40-тисячний козацький реєстр; під владу Війська Запорозького переходила територія Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; земські уряди на цій території могла займати тільки українська православна шляхта; натомість шляхті, незалежно від її віросповідання, дозволялося повернутись до своїх маєтків у цих воєводствах; церковна унія в Речі Посполитій повинна бути скасована, а київському православному митрополиту обіцяно місце в сенаті. У наступні дні Хмельницький присягнув дотримуватися Зборівської угоди і був прийнятий королем у польському таборі. Згодом сейм, який проходив у Варшаві, затвердив Зборівську угоду, за винятком статей про включення київського митрополита до складу сенату і скасування унії.

104

Як розгорталися військові події у 1649 р.? Чому Б. Хмельницький був змушений погодитися з умовами Зборівського договору?

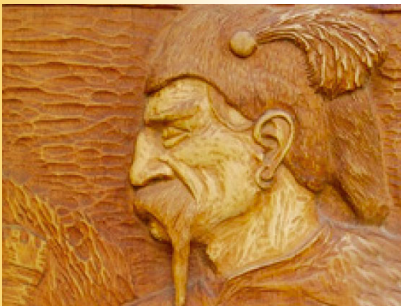
ПОДИСКУТУЙМО

У воєнній кампанії 1648 р. найбільше дискусій викликають події, які в жовтні відбувалися у Львові, а в листопаді – у Замості. На думку істориків Валерія Смолія і Валерія Степанкова, гетьман Богдан Хмельницький «недооцінив значення Львова як центру західного регіону й припустився серйозного прорахунку, не залишивши тут сильної залоги для зміцнення в краї своєї влади». Назвіть аргументи за і проти цієї думки. Поміркуйте, чи виправданим було перемир'я з королівською владою, коли козацьке військо знаходилося в Замості.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Велику роль у подіях Національно-визвольної війни українського народу в 1648 р. відіграв черкаський полковник Максим Кривонос (близько 1600–1648). У Пиллявецькій битві він втратив брата, а сам був важко поранений. Виступав проти одноосібної влади гетьмана, не схвалював Замостське перемир'я. Зажив слави безстрашного воїна. Постаць Кривоноса увійшла в національну історичну пам'ять. Підготуйте каталог мистецьких творів (пам'ятників, картин та ін.), присвячених постаті М. Кривоноса.

■ Максим Кривонос. Різьба по дереву. Горельєф. Автор Ю. Дяченко. 1985 р.

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Укладіть події 1648–1649 рр. у хронологічній послідовності. Коли відбулися найважливіші битви цього етапу Національно-визвольної війни?
2. За картою простежте маршрути козацького війська та схарактеризуйте перебіг Національно-визвольної війни в 1648–1649 рр.
3. З'ясуйте, з якими подіями європейської історії збігся початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.
4. Проаналізуйте умови Зборівського договору 1649 р. Поміркуйте, чи відповідали вони цілям учасників Національно-визвольної війни.
5. Які риси характеру й уміння проявив гетьман Богдан Хмельницький на початковому етапі війни?

§ 18. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА – ВІЙСЬКО ЗАПОРОЗЬКЕ

105

1. Ідея політичної автономії для козацької України

Першим відчутним результатом Національно-визвольної війни були соціально-економічні зміни: з теренів, зайнятих козаками, польська шляхта в 1648 р. фактично втекла, відтак зникла й панщина. Складнішим було питання про політичний статус звільнених територій. У перший рік війни перевагу в козацькому середовищі мала ідея політичної автономії. У березні 1648 р. Б. Хмельницький від імені козацької ради проголосив вимоги поновити давні права та вольності козаків (ішлося про скасування «Ординації» 1638 р.) та вивести з козацьких територій польських урядників і військо. Згодом ці вимоги кілька разів повторювали під час українсько-польських перемовин.

На розвиток політичних вимог козацтва в той час впливали кілька обставин. Насамперед організатори сподівалися, що до повстання приєднається заможна українська (православна) шляхта. Водночас серед повстанців були сильні й прокоролівські настрої – короля вважали єдиним законним володарем, із зміцненням його влади козацька старшина пов'язувала реалізацію своїх планів.

✓ ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ Надгробок Адама Кисіля у Свято-Успенському монастирі в Низкиничях

Адам Кисіль (1600–1653) – український магнат, політичний і державний діяч Речі Посполитої. Походив із старовинного волинського шляхетського роду. Здобув добру освіту й досвід служби в коронному війську. Як прихильник польсько-українського порозуміння (передусім для протистояння московській експансії) виступав на захист українського православ'я. Меценат Києво-Могилянської колегії. Обіймав посади чернігівського, а згодом київського каштеляна, у 1648 р. – брацлавського, а від 1649 р. – київського воєводи. Від 1641 р. – сенатор Речі Посполитої. Під час Національно-визвольної війни українського народу учасник багатьох переговорів з метою знайти компромісні рішення у відносинах між козацтвом і польсько-шляхетським урядом. Натомість з обох боків зазнавав звинувачень у зраді. Похований у родинній церкві с. Низкиничі (нині село у Волинській області).

Утім ці сподівання не справдилися. Українська знать – князі та шляхта (за винятком частини збіднілої шляхти) вкрай негативно сприйняла виступ Б. Хмельницького. Вона без вагань зі зброєю в руках виступила на захист Речі Посполитої. Найбільш непримиренним противником гетьмана став Ярема Вишневецький, власник величезних маєтностей в Україні. І навіть єдиний православний сенатор Адам Кисіль, відомий своїми поміркованими поглядами, уважав, що творення козацької держави було б цілковитою катастрофою.

Восени 1648 р. ідея автономії знайшла вираз у проєкті перетворення Речі Посполитої на триєдину польсько-литовсько-українську державу. Її українська частина (князівство) мала охоплювати територію Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського й Чернігівського воєводств і мати статус, подібний до Великого князівства Литовського. Реалізацію цього задуму козацька старшина пов'язувала з виборами нового короля. У травні Владислав IV помер і Річ Посполита в розпал козацького повстання залишилася без короля. Відтак в оточенні Б. Хмельницького велися навіть розмови про зведення на трон православного короля. Коли ж неможливість цього стала очевидною, то верхівка української еліти вирішила підтримати в боротьбі за владу брата покійного Владислава IV Яна Казимира.

106

Поясніть сутність ідеї автономії козацької України у складі Речі Посполитої. Чому на початку війни ця вимога серед козаків переважала?

2. Військо Запорозьке як українська козацька держава

Переможний похід козацького війська 1648 р., розмах повстання, яке втягнуло у свій вир усі верстви суспільства, як і триумфальний в'їзд Б. Хмельницького до Києва, його спілкування з єрусалимським патріархом і київським духовенством суттєво підвищили самооцінку й політичні домагання козацтва. Вони спиралися на загальні настрої, які вже не поділяли ідеї козацької автономії та

прагнули більшого. Сучасники зауважували бажання гетьмана не тільки домогтися «вольностей» для козацтва, а й заявити своє право бути «володарем і князем руських провінцій».

Перші відомості про наміри Б. Хмельницького й козацької старшини домагатися незалежності українських територій від Речі Посполитої відносяться до початку 1649 р. Переломним моментом стали українсько-польські переговори, які в лютому відбулися в Переяславі. В історію увійшла промовиста фраза, яку почули від гетьмана польські послы на чолі з А. Кисілем: «За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не

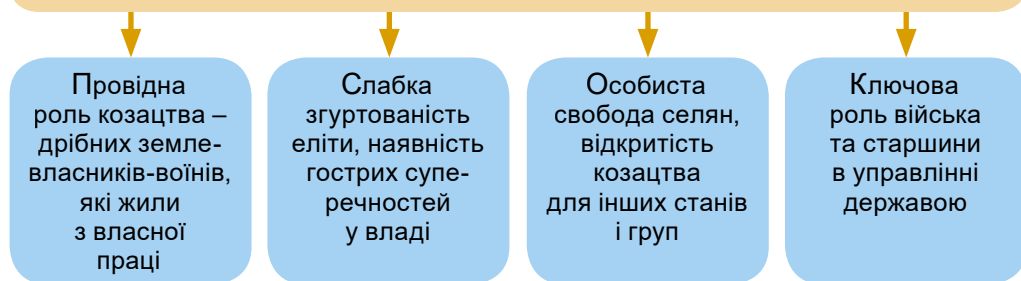

■ *Козацький бенкет. Художник Т. Шевченко. 1838 р. Одна з версій прочитання картини — прийом Богданом Хмельницьким у Переяславі королівського посольства на чолі з Адамом Кисілем у лютому 1649 р.*

підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині; досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи». Так Хмельницький окреслив бажані кордони нової держави.

Прагнення відокремитися від Речі Посполитої («у підданстві та в неволі бути в них не хочемо») ще виразніше прозвучало під час переговорів Б. Хмельницького з московським посольством Григорія Унковського в Чигирині в травні 1649 р. Гетьман наголошував на двох обставинах: неучасті козацтва у виборах нового короля («нас Бог від них визволив – короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували») і спадкоємності давньої княжої традиції («і уступили б мені і Війську Запорозькому всю Білу Русь по тим кордонам, як володіли благочестиві великі князі»). З розмов з козаками і старшинами Унковський виніс переконання про твердий намір Хмельницького розірвати з Річчю Посполитою.

Особливості Української козацької держави – Війська Запорозького

Оскільки Б. Хмельницький розбудовував державу на традиціях Війська Запорозького, то ця назва ввійшла у вжиток і щодо самої козацької держави. Межі Війська Запорозького (або Гетьманщини) як української козацької держави остаточно сформувалися до середини 1650 р. Вирішальним актом на цьому шляху стала Зборівська угода 1649 р. Держава займала територію 180–200 тис. кв. км, охоплювала Брацлавське, Київське і Чернігівське воєводства, з населенням 1,6–2 млн осіб. Вона межувала на заході з Молдовою і Польщею, на півночі – з Великим князівством Литовським, на сході – з Московським царством, на півдні – з Османською імперією і Кримським ханством. Кордони держави фактично не мали природних бар'єрів, а тому були слабо захищені.

Поясніть, чому ідея політичної автономії в умовах Національно-визвольної війни швидко себе вичерпала. Коли й у зв'язку з якими подіями відбувся перехід до створення української козацької держави – Війська Запорозького?

3. Державне будівництво

У Війську Запорозькому було запроваджено полково-сотенний адміністративно-територіальний устрій. Кожний полк був одночасно військовою одиницею та адміністративним округом. Функціонувало 16 полків – 9 правобережних і 7 лівобережних. Полки поділялися на менші військові й адміністративні одиниці – сотні, а сотні – на курені. Навесні 1650 р. після придушення повстання запорожців, незадоволених політикою гетьмана, Хмельницький реформував Січ.

Зокрема, він позбавив січовиків права обирати кошового отамана, розташував тут залогу реєстрових козаків, переніс на Запорозжя полково-сотенний устрій (на базі об'єднань куренів постали військово-адміністративні одиниці – паланки).

Козацькою державою управляла Генеральна військова канцелярія під проводом гетьмана, який мав широкі владні повноваження: видавав універсали, був верховним головнокомандувачем, найвищим суддею і фінансовим керівником. Керувати гетьману допомагала генеральна старшина та дві ради – генеральна військова рада та рада старшин. Урядовці всіх трьох рівнів управління – генерального, полкового та сотенного – складали *старшину*, тобто козацьку еліту.

Генеральна військова рада – вищий представницький політичний орган у Гетьманщині середини XVII – першої половини XVIII ст. Виникла на основі загальних козацьких рад Війська Запорозького. Розглядала загальнодержавні справи, передусім зовнішньополітичні, управлінські, економічні. Складалася із старшини та простих козаків, інколи духовенства, містян і навіть селян.

Генеральна старшина – а) найвищі військові чини та виборні посади в українському козацькому війську; б) члени уряду Української козацької держави середини XVII – XVIII ст. на чолі з гетьманом. До генеральної старшини, крім гетьмана, належали: генеральний обозний, суддя, писар, підскарбій, осавул, хорунжий, бунчужний.

Універсал (від лат. *universalis* – загальний) – маніфест або законодавчий акт, який видавав гетьман. Гетьманські універсали регулювали всі сфери життя Української козацької держави. Їх видавали з приводу військових і земельних справ, призначення урядовців, надання особистих чи групових привілеїв, стягнення податків, зовнішньої політики.

Відповідно до адміністративно-територіального устрою основу судової системи козацької держави склали генеральний, полкові й сотенні суди (вони замінили річпосполитські гродські, земські, підкоморські й панські суди). Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й містяни та селяни. У містах і містечках судочинство здійснювали колеги лавників і ратуші, у селах – війти й отамани (подекуди, здебільшого на Чернігово-Сіверщині, діяли копні суди – суди сільських громад). Військо відіграло велику роль у підтриманні порядку в державі. Воно користувалося своїм статутом, а в руках гетьмана було дієвим інструментом державного примусу. Політичною столицею держави став Чигирин, а духовно-культурним і релігійним центром залишався Київ.

ЦІКАВО ЗНАТИ

■ Печатка Війська Запорозького часів гетьмана Б. Хмельницького

Функції державного герба виконував герб Війська Запорозького. На ньому зображено козака із шаблею при боці й рушницею на лівому плечі. Спеціального прапора як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена, яких було кілька. У полках і сотнях існували військові корогви з різними емблемами та багатим поєднанням кольорів (білого, червоного, жовтого, синього, малинового та ін.). Особистий прапор Б. Хмельницького, який був білим з яскраво-червоною облямівкою, зберігається в м. Стокгольмі у Військовому музеї Королівства Швеції.

■ *Прапор гетьмана Б. Хмельницького (аббревіатура «Б.Х.Г.Е.К.МЛС.В.З.» розшифровується: Богдан Хмельницький Гетьман Його Королівської милості Війська Запорозького)*

Постійні військові дії, витрати на війсьсько-дипломатичні переговори й спорядження посольств, залучення та утримання татарських підрозділів вимагали чималих коштів. Тому в козацькій державі велику увагу приділяли збору податків, надходжень від оренд і мита. Гетьман видав низку універсалів на захист маєтностей і землеволодіння православної церкви, а також на підтримку інтересів деяких магнатів і шляхтичів, торговців і купців.

Однак якщо підтримка церкви мала ідейні мотиви (православна церква на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим виступала на боці козацтва), то фільваркове господарство було економічною потребою. За умовами перемир'я під Замостям, а пізніше й Зборівського договору шляхті дозволено повертатися до маєтків. А це викликало незадоволення поспільства (містян і селян), яке вже не хотіло «звиклого підданства». Надалі економічна політика Б. Хмельницького вела до утвердження вільної підприємницької діяльності невеликих господарств. Козацький уряд став і на захист міського самоврядування й магдебурзького права.

Хмельницький налагодив доволі ефективну дипломатичну службу. Насамперед вона забезпечувала міжнародну підтримку новоутвореної держави та захист економічних інтересів українського купецтва. Так, зокрема, вдавалося підтримувати союзницькі відносини з Кримом і приязні взаємини з Туреччиною. У 1650 р. українські купці отримали право вільної торгівлі на теренах Османської імперії без сплати мита.

Неодноразово козацькі дипломати домагалися звільнення купців, ув'язнених на території Польщі чи Литви. Діяльність Генеральної канцелярії, яка була по суті одночасно міністерством закордонних і внутрішніх справ, організовував генеральний писар Іван Виговський.

■ *Писар військовий. Художник С. Васильківський. 1900 р.*

ЦІКАВО ЗНАТИ

Формуючи державницькі плани, Б. Хмельницький вочевидь орієнтувався на європейський досвід визвольних революцій і творення нових держав. Не дивно, що в липні 1648 р. литовський канцлер Альбрехт Радзивілл звертав увагу сейму на потребу будь-що зберегти цілісність Речі Посполитої – не забувати про Нідерландську революцію 1568–1648 рр. і Неаполітанське повстання 1647 р. Рішуче протистояти домаганням козаків відірвати «від тіла Речі Посполитої провінції чи якийсь володіння» так само закликав коронний канцлер Єжи Оссолінський, який після смерті Владислава IV був першою особою в державі.

За правління Б. Хмельницького державний устрій зазнав змін: спочатку мав республіканські риси, а пізніше тяжів до монархізму. До літа 1648 р. ухвали з найважливіших питань приймала генеральна (загальна) козацька рада. Вона контролювала також діяльність гетьмана, генеральних старшин і полковників. Однак що далі розгорталися бойові дії, які вимагали швидких рішень, то більше функції загальної ради перебирала на себе старшинська рада. Після урочистого в'їзду Б. Хмельницького до Києва, коли студенти й викладачі Могилянської колегії вітали його «як Мойсея, рятівника і визволителя народу від польського рабства», а єрусалимський патріарх надав йому титул «світлішого князя», влада гетьмана стала визначальною.

З 1649 р. владу гетьмана дедалі частіше представляли як освячену Богом, що відобразилося в офіційному титулі, який використовували в офіційному листуванні: «Богдан Хмельницький, Божою милістю гетьман з Військом Запорозьким». Остаточно ж уся влада зосередилася в руках Хмельницького – «справжнього володаря» – після Зборівської битви. Тоді припинила діяти загальна військова рада, яку замінила старшинська рада. Перестали вибирати й генеральних старшин і полковників, їх відтепер призначав гетьман. Згодом Хмельницький виношував ідею спадкової монархічної влади, яку підтримували представники тогочасної української політичної та церковної еліти (зокрема митрополит Сильвестр Косов).

110

Схарактеризуйте основні напрями діяльності Війська Запорозького як української козацької держави. Яким був її політичний устрій?

ПОДИСКУТУЙМО

Спираючись на набуті знання як з історії України, так і всесвітньої історії, спробуйте спрогнозувати напрям розвитку Війська Запорозького як української козацької держави. Як ви гадаєте, які найважливіші виклики в найближчі роки з'являться перед її очільником – гетьманом Б. Хмельницьким – у внутрішній та зовнішній політиці? У гурті висловіть обґрунтовані судження щодо цього.

ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО

Уявіть себе дипломатом Війська Запорозького – учасником переговорів Б. Хмельницького з польським посольством А. Кисіля в Переяславі 20–25 лютого 1649 р. За дорученням гетьмана підготуйте записку, у якій викладіть бачення козаками та старшиною подій 1648 р.

ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Схарактеризуйте розвиток політичних вимог козацтва під час Національно-визвольної війни. Які події стали визначальними для їхнього нарощування?
2. Як Б. Хмельницький окреслював бажані межі Української козацької держави? Які території входили до її складу?
3. Спираючись на підручник, схарактеризуйте основні напрями розбудови Війська Запорозького як української козацької держави.
4. Поясніть, чому польсько-шляхетська влада прагнула офіційно розглядати повстання лише як боротьбу козацтва за свої права та бунт селянства.
5. Які політичні ідеї та цінності проявилися в козацькому середовищі під час Національно-визвольної війни?

§ 19. ПОДІЇ 1650–1651 рр. БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ДОГОВІР

1. Відновлення воєнних дій

Зборівський договір не приніс тривалого миру. Польський уряд не полишав наміру силоміць розв'язати українське питання. Нове воєнне зіткнення було справою часу. Навіть після укладення мирної угоди сторонам критично бракувало довіри. Тому-то Б. Хмельницький вимагав гарантій. Відправляючи восени 1649 р. посольство на сейм, він називав конкретних можновладців-сенаторів, які мали присягнути на вірність миру (з-поміж них – коронний гетьман М. Потоцький). Навіть більше, вимагав кількох магнатів у заручники задля гарантії збереження миру (зокрема Я. Вишневецького). Урешті-решт гетьман порушив питання щодо встановлення «відокремленої лінії» – кордону між землями Війська Запорозького та рештою території Речі Посполитої.

У 1650 р. і гетьманський, і королівський уряди шукали для себе вигідні зовнішньополітичні домовленості. Почалася війна дипломатична. На плацдарм для тиску на Річ Посполиту Б. Хмельницький намагався перетворити Молдовію і Трансильванію. Козацьке військо вирушило в Подністров'я. Одночасно гетьман провадив переговори з московським царським урядом про спільні дії проти Речі Посполитої. Своєю чергою, у Варшаві докладали зусиль, аби розірвати союз українців із турками і татарами, налаштувати проти Хмельницького австрійців, а також поліпшити відносини з Москвою. Передвісником наближення нового збройного зіткнення стали провокації польських жовнівців на Поділлі, які нападали на козацьку територію. Наприкінці року Ян Казимир відверто визнав, що для приборкання козаків потрібна сила зброї і що війна неминуча.

З листопада–грудня 1650 р. українці й поляки почали відновлювати воєнні дії. Старшинська рада ухвалила зміцнити залоги в містах і фортецях, розпочати збір війська, готувати припаси. Навіть була пропозиція наступати самим, однак без кримського хана, який був гарантом Зборівського договору та з яким знову довелося вести тривалі перемовини про військову підтримку, цього не можна було вчинити. Сейм відхилив козацькі «Прохання» щодо повного втілення Зборівського договору, натомість ухвалив довести чисельність польсько-литовського війська до 50 тис. і скликати шляхетське ополчення. Зростала напруга й усередині Війська Запорозького між селянами, містянами й козаками, з одного боку, та шляхтою, з другого. У передчутті відновлення війни, а особливо після від'їзду з Києва А. Кисіля, шляхтичі почали масово залишати свої маєтки.

■ Титульний лист реєстру Війська Запорозького 1649 р., у який було вписано 40 тис. козаків. На першій сторінці герб гетьмана Б. Хмельницького та повний титул короля Яна II Казимира

ОСОБА В ІСТОРІЇ

■ *Іван Богун.*
Художник
Я. Мадеєвський.
Літографія. 1884 р.

Іван Богун (р. н. невід. – 1664) – український військовий діяч. Походив з дрібної шляхти. У 1640-х роках – активний учасник козацьких походів проти турків і татар. З початком Національно-визвольної війни – серед старшин Чигиринського полку. У 1650–1657 рр. – кальницький (вінницький) полковник. Учасник багатьох битв, у яких виявив неабиякі здібності полководця, мужність і винахідливість. Під час Берестецької битви 1651 р., коли, через відступ кримського хана Іслам-Герая III і захоплення татарами Б. Хмельницького в полон, українське військо опинилося в оточенні противника, обраний наказним гетьманом. Згодом рішуче виступав проти союзу з московським царем, однак не підтримував і пропольську орієнтацію І. Виговського. З початком Руїни неодноразово опинявся в центрі конфлікту старшинських угруповань. Розстріляний біля м. Новгород-Сіверський за підозрою у відносинах з гетьманом Іваном Брюховецьким. Подвиги Богуна оспівані в народній творчості, зокрема історичній думі «Іван Богун».

Воєнні дії відновилися в **лютому 1651 р.**, коли 20-тисячна польська армія на чолі з польним коронним гетьманом Мартином Калиновським залишила позиції поблизу Кам'янця на Поділлі й вирушила в напрямку Бара, щоб атакувати Брацлавський полк. Зіткнення передбачали, але тоді це стало несподіванкою для козацького війська, адже переважала думка, що взимку коронна армія не наступатиме. У запеклій битві за містечко Красне українське військо, незважаючи на відчайдушну хоробрість, зазнало поразки, а брацлавський полковник Данило Нечай загинув. У березні полковник Іван Богун докладав величезних зусиль, аби затримати наступ польського війська в районі Вінниці. А сподівання Хмельницького, що коронне військо вдасться розбити біля Кам'янця, виявилось марним.

Г Чому Зборівська мирна угода була нетривалою? За яких обставин розпочався новий етап війни?

2. Битва під Берестечком

Хмельницький до останнього відтягував залучення до воєнних дій усієї армії: прагнув завершити мобілізацію і якнайкраще озброїти військо, а також чекав на підтримку татар, які зволікали. Гетьман стикався й з іншими труднощами. В умовах вимушеного очікування й дошкульного голоду і хвороб, які охопили військо, підтримувати бойовий дух було дедалі складніше. Після смерті Данила Нечая в старшинському оточенні почали брати верх прихильники збереження миру з королем, які орієнтували на цю позицію генерального писаря Івана Виговського. Внутрішня ситуація була така непевна, що в травні 1651 р. Хмельницький вирішив скликати «чорну» раду війська (уперше від 1648 р.). Зібравшись на полі неподалік Зборова, чимало старшин виступали проти продовження війни, тоді як рядові козаки наполягали прийняти виклик і битися з коронним військом. Урешті-решт рада висловилася за війну.

За наведеним кодом або посиланням <https://cutt.ly/bhctmxcgR> здійсніть віртуальну мандрівку до Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви». Прочитайте історію музею, перегляньте галерею пам'яток, що входять до комплексу.

■ *Поле Берестецької битви (сучасна панорама зі сходу)*

Ішло до великої битви, а ситуація складалася щоразу не на користь Б. Хмельницького. Поле для вирішального бою, зважаючи на затримку військ кримського хана, обрав не він, а польське командування на чолі з королем Яном Казимиром. Це була місцевість поблизу Берестечка: широке рівнинне поле з правого боку оточене великим лісом, а з лівого – великими розливами й непролазними болотами, які утворювалися при впадінні р. Пляшівки в Стир. Такий рельєф був ідеальним для багатотисячної польської кінноти. Погодившись на битву в цій місцевості, Хмельницький розраховував на узгоджені дії козацької піхоти, яка мала скувати основні сили супротивника, і татарської кінноти, яка мала завдати вирішального удару. Українсько-татарське військо нараховувало 80–100 тис. осіб. Загальна чисельність польської армії досягала 75–80 тис. (це була найбільша польська армія, яку вдалося зібрати чи не за всю історію Речі Посполитої аж до кінця XVIII ст.).

ЦІКАВО ЗНАТИ

Кіннота не відігравала в козацькому війську вирішальної ролі й кінні козаки часто йшли в бій пішо, залишаючи позаду коней джуром. Озброєні мушкетами і шаблями, лави козацького війська наступали трьома рядами. На відміну від польської кінноти, яка робила лише один залп при наближенні до ворога, козацька піхота, повільно просуваючись уперед, стріляла безперервно – перший її ряд після пострілу переходив у третій ряд і, перезаряджаючи зброю, звільняв місце для другого. Історики пишуть, що одягнуті в чорні короткі свитки, козаки справляли враження важкої чорної хмари, що разячи вогнем, поволі і впевнено насувалася на ворога.

Битва під Берестечком тривала майже два тижні – **28 червня – 10 липня 1651 р.** Вирішальний бій відбувся на третій день. Тоді густий туман довго вкривав поле. У білій імлі люди не бачили один одного на відстань списа. Як тільки туман розсіявся й відкрилася панорама протистояння двох величезних армій, розпочався бій. До вирішальної сутички дійшло під вечір. Однак у момент, коли стрімка атака кінноти могла забезпечити перемогу, кримський хан з усім військом відступив. Щоб з'ясувати ситуацію, Б. Хмельницький наказав полковникові Филону Джалалю утримувати оборону, а сам відправився за ханом, у якого, по суті, став бранцем аж до кінця битви. Увесь той час козаки під проливним дощем мужньо боронили оточений табір, одночасно частина старшини вела перемовини з поляками про умови примирення. Урешті-решт українському

війську під орудою Івана Богуна, якого старшина обрала наказним гетьманом, таки вдалося, хоча й з втратами, вирватися з оточення.

Опишіть перебіг Берестецької битви. Поміркуйте, чому для козацького війська вона закінчилася невдачею?

3. Білоцерківський договір

Поразка під Берестечком змусила Б. Хмельницького переглянути деякі підходи до організації війська. Надія на татарську допомогу якщо не згасла повністю, то стала стриманішою. На деякий час гетьман зробив своєю резиденцією Корсунь, намагаючись мобілізувати козацькі полки. У той час найбільша загроза нависла над Києвом через наступ литовського війська на чолі з Я. Радзивілом. У **серпні 1651 р.** литовське військо зайняло Київ, учинивши грабунки не лише містян, а також церков і монастирів. Тим часом польська армія на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким від Берестечка також рухалася на Київщину — у напрямку Білої Церкви. Щоб запобігти об'єднанню польського та литовського військ, Хмельницький розпочав активні дії. Утім не всі його заходи були успішними. Більш дошкульним для польсько-литовського війська був народний опір, особливо на Поділлі, де після звістки про поразку під Берестечком селяни й містяни взялися за зброю, аби не допустити повернення старих порядків.

І гетьманський, і королівський уряди потребували перепочинку для військ. В умовах спустошення величезних територій і наближення зими розвивати наступ було неможливо. Полякам і литовцям дошкуляли невеликі козацькі й партизанські загони із селян і містян. Припинення кровопролиття та бодай тимчасове перемир'я ставало вкрай актуальним для обох сторін. Переговори почалися на початку вересня і кілька разів уривалися. Посередником у переговорах козаків із королем Хмельницький намагався залучити кримського хана, а з коронним гетьманом — Адама Кисіля. Спочатку позиції сторін були майже полярними: якщо поляки наполягали на зменшенні козацького реєстру до 12 тис., залишенні козаками шляхетських маєтків, розірванні союзницьких відносин з татарами, розташування підрозділів коронного війська на козацькій території, то українці домагалися підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р.

Фрагмент Білоцерківського договору від 28 вересня 1651 р.

Лічбу війська реєстрового дозволяємо впровадити і призначаємо на двадцять тисяч, і це військо через гетьмана і старшину має бути зреєстроване, і в самих добрах [маєтках] його королівської милості, у воеводстві Київському, нічого не займаючи із Брацлавського та Чернігівського, має мати розташування на постій, а добра шляхетські мають залишатися вільні, і ті реєстрові ніде не мають залишитися, але хто козаком реєстровим у лічбі двадцяти тисяч залишається, той із добр шляхетських на Київщині та Чернігівщині і з добр його королівської милості має перенестися до добр його королівської милості Київського воеводства туди, де військо його королівської милості утримуватися буде. А хто тільки виходитиме із реєстрових козаків, такий кожен має вільний спродати своє добро без перешкод панів, також старост і підстарост.

Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVII ст.: У 2 кн. Київ, 2007. Кн. 1. С. 732–733.

Урешті-решт **28 вересня 1651 р.** було укладено Білоцерківський договір – мирну угоду між урядом Б. Хмельницького й представниками польського короля Яна Казимира, яка суттєво звужувала політичну автономію Війська Запорозького. Козацький реєстр встановлено у 20 тис. осіб. Виписаних з реєстру козаків зобов'язано повернутися до попереднього соціального стану. Козацькою територією визнано лише Київське воеводство, де козакам дозволено жити тільки в так званих королівщинах – землях, які знаходилися у власності короля. З Брацлавського та Чернігівського воеводств реєстрові козаки повинні були виселитися, натомість шляхті дозволено повернутися до своїх маєтків, зокрема й на козацьких теренах. Договір підтверджував Хмельницькому гетьманські повноваження, однак підпорядковував його владі коронних гетьманів. Гетьман був зобов'язаний сприяти укладенню союзу між Кримським ханством і Річчю Посполитою або розірвати відносини з ханом. За умовами договору Військо Запорозьке позбавлено права дипломатичних відносин з іноземними державами. У Білоцерківському договорі, на відміну від Зборівського, не йшлося й про лінію розмежування козацьких земель із територією Речі Посполитої.

G Опишіть ситуацію в Україні після Берестецької битви. Проаналізуйте умови Білоцерківського договору.

✓ ПОДИСКУТУЙМО Воєнна кампанія 1651 р. відбувалася в умовах наростання внутрішніх суперечностей у Війську Запорозькому, зокрема між низами і старшиною. Особливо значне загострення соціальної напруги спричинив Білоцерківський договір. Не минулося без антигетьманських виступів. До примирення з польсько-литовською владою, аби уникнути жертв і руйнувань, схилилася й верхівка православного духовенства на чолі з митрополитом Сильвестром Косівим. Проаналізуйте внутрішню ситуацію в українській козацькій державі й запропонуйте обґрунтовані судження на підтримку позиції низів чи старшини.

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО На Вінниччині біля с. Черемошне посеред поля височіє курган, обсаджений деревами. На ньому могила (згідно з народними переказами) козацького полковника Данила Нечая. Аж до ХХ ст. на цьому місці стояв лише дерев'яний хрест, а чотиригранний обеліск з надписом було встановлено лише в 1954 р. Сьогодні це пам'ятка історії та культури національного значення. Довідайтеся більше про могили козацьких ватажків із часів Хмельниччини. Поміркуйте про те, як подвиги козацьких ватажків відображені в народній пам'яті. Напишіть про це есе.

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Назвіть у хронологічній послідовності найбільш значущі події Національно-визвольної війни, які відбулися в 1650–1651 рр.
2. На яких територіях розгорталися події Національно-визвольної війни в 1650–1651 рр.? Покажіть на карті місце Берестецької битви.
3. Спираючись на підручник і додаткову інформацію, опишіть перебіг воєнної кампанії 1651 р., зокрема битви під Берестечком.
4. Визначте причини, які призвели козацтво в 1651 р. до військових поразок та до анулювання значних здобутків українського державотворення, досягнутих раніше.

5. Народні перекази зберегли історію про козаків, які під час Берестецької битви, у відповідь на обіцянку дарувати їм життя, викинули у воду з гаманців гроші й продовжували боронитися. Про які риси характеру козаків свідчить цей епізод?

§ 20. ВІДНОСИНИ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ. МОЛДОВСЬКІ ПОХОДИ

1. Кримське ханство як союзник Війська Запорозького

■ *Іслам-Герей III – кримський хан у 1644–1654 рр.*

■ *Тугай-бей, фрагмент картини «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм у Львові». Художник Я. Матейко. 1885 р.*

Плануючи повстання, Б. Хмельницький шукав союзників. Майбутній гетьман добре розумів усі слабкі сторони козацько-селянського війська, що проявилися під час попередніх виступів. У військовому плані великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була відсутність кінноти. Рішення Хмельницького було таким же ефективним, як і сміливим. Він звернувся з пропозицією про військовий союз проти поляків до давнього супротивника козаків – кримських татар. Початок 1648 р. дав для цього добру нагоду. Саме тоді, коли його посольство прибуло до Криму, взаємини хана з поляками стали вкрай напруженими, і на допомогу козакам на чолі 4-тисячного загону хан Іслам-Герей III послав відомого воєначальника Тугай-бея.

Угоді з Кримським ханством передувала домовленість з Портою*, під протекторатом якої знаходився Крим. Військово-політичний союз між Військом Запорозьким і Кримським ханством укладено в березні 1648 р. Бахчисарайський договір передбачав взаємну військову допомогу, заборону татарам брати ясир, спустошувати поселення й руйнувати церкви, а також платню татарам за надану підтримку. Козаки зобов'язувалися припинити походи проти Криму й погоджувалися направити свої підрозділи на допомогу султану до фортеці Кандії – останнього опорного пункту венеційців на о. Крит. У 1649 р. чинність козацько-татарського союзу було підтверджено з наголосом на забороні татарам грабувати населення й брати ясир на всіх українських землях. Вочевидь, реальність була трохи іншою.

Хмельницький фактично не розпочинав жодної битви, не дочекавшись татарського війська. Допомога кримських татар була важливою в здобутті

*Блискуча Порта (Оттоманська Порта, Осяйна Порта, Висока Порта) (від фр. *porte*, італ. *porta* – двері, ворота) – прийнята в історії дипломатії та міжнародних відносин назва уряду (канцелярії великого візира та дивана) Османської імперії.

перемог на Жовтих Водах, під Корсунем й особливо під Зборовом. Однак від 1649 р. союз з татарами, з одного боку, посилював Військо Запорозьке, а з другого – обмежував свободу дій щодо Речі Посполитої. Після кримсько-польського Зборівського договору козацька Україна була змушена особливо зважати на позицію ханства. Одночасно уникати загострення відносин із Кримом та утримувати його у сфері інтересів української зовнішньої політики було складним завданням. Хан боявся змови проти нього козаків з королем і діяв так, аби не допустити посилення жодної з протиборчих сторін.

Основні риси політики Кримського ханства щодо Війська Запорозького

Дотримання політики «рівноваги сил», спрямованої, з одного боку, на послаблення Речі Посполитої, а з другого – недопущення утворення сильної незалежної козацької України

Спроби використати Гетьманщину для реалізації задуму приєднати до Криму Астраханське і Казанське ханства та досягнути незалежності від Порту (гетьман ледь ухилився від планів спільного походу на Москву)

Використання війни як способу збагачення, здобуття фінансових і матеріальних ресурсів (тому-то поведінка татар на теренах козацької України викликала невдоволення, а то й обурення серед простих козаків, особливо селян і містян)

Великого розголосу набули дії татарського війська під час Берестецької битви. Утеча хана відіграла фатальну роль у ході битви. Вона оголила лівий фланг козацької армії, даючи змогу шляхті охопити її півколом облоги, залишила повстанців без керівника. Історик та археолог Ігор Сवेशніков, який досліджував поле Берестецької битви й письмові джерела про битву, так пояснив причини відступу хана з поля бою: «До зради кримського хана під Берестечком спричинились, мабуть, і релігійна заборона мусульманам воювати в час свята байраму, що припадало саме на ці дні, і невміння вести затяжний бій і стримувати добре озброєне регулярне королівське військо, і бажання без втрат людей, зрадою, як під Зборовом, домогтися матеріальної користі за рахунок своїх союзників, і низький моральний стан ординської армії, і, врешті, недовір'я як до короля, так і до козаків».

Г Як розгорталися від 1648 р. відносини Війська Запорозького з Кримським ханством? Чому Б. Хмельницький потребував військово-політичного союзу з кримським ханом?

2. Молдовські походи козацького війська

Від початку війни важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності українського уряду були придунайські князівства. У 1648 р. до Б. Хмельницького приїздили представники молдовського господаря Василя Лупула, волоські посланці, трансильванське посольство від Дьердя І Ракоці. Однак зближення Лупула з Річчю Посполитою призвело до погіршення українсько-молдовських взаємин. Для тиску на Молдовію Хмельницький намагався діяти через турецького султана Мегмеда IV, звернувшись до нього в 1650 р. з проханням звести на молдовський престол Мойсея Могилу, брата київського митрополита Петра Могили.

Причини молдовських походів козацького війська

Прагнення Б. Хмельницького досягти військово-політичної ізоляції Речі Посполитої

Намагання схилити Молдовське князівство до союзу з Українською козацькою державою

Перешкодити польським планам використати Молдовію як плацдарм для наступу на Україну

У серпні–вересні **1650 р.** відбувся *перший молдовський похід* козацько-татарського війська, яке захопило Ясси. Хмельницький домігся від Лупула укладення угоди про військово-політичну підтримку і згоду на шлюб молодшої доньки молдовського володаря Розанди зі своїм старшим сином, 18-річним Тимошем. Старша донька Василя Лупу – Марія вже була видана за литовського гетьмана Януша Радзивіла, і це давало Хмельницькому надію на налагодження союзу з Великим князівством Литовським. Однак після поразки українського війська під Берестечком молдовський господар розірвав угоду; погодився її поновити лише після переможної для козаків Батозької битви, коли до Ясс у липні–серпні **1652 р.** рушив козацький загін на чолі з Тимошем Хмельницьким (*другий молдовський похід*). Весілля Тимоша та Розанди таки відбулося.

Битва під Батогом

З молдовськими походами була пов'язана битва неподалік гори й містечка Батіг (нині с. Четвертинівка недалеко Тростянця на Вінниччині) **1–2 червня 1652 р.** між українсько-татарським військом під керівництвом Б. Хмельницького й польським військом під командуванням коронного гетьмана Мартина Калиновського. Після Білоцерківського договору в Україні визрівало невдоволення його умовами. Приводом до початку воєнних дій стало порушення молдовським господарем Василем Лупулом союзного договору. Польське ж військо, яке висунулося на Поділля, мало на меті перекрити козакам шляхи сполучення з Молдовією, перешкодити молдовському походу; до того ж Калиновський також претендував на руку Розанди Лупул. У битві польська армія зазнала нищівного розгрому. Калиновський і його син загинули. З-під Батога козацький підрозділ на чолі з Тимошем Хмельницьким продовжив другий молдовський похід. Сучасники порівнювали перемогу Б. Хмельницького під Батогом з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами 216 р. до н. е. Батозька битва означала розірвання Білоцерківського договору і відновлення кордонів Війська Запорозького, як передбачав Зборівський мирний договір.

У Волохії й Трансильванії цей шлюб сприйняли як підготовку до молдовської експансії. Зростання ролі України в регіоні не входило також у плани турецького султана й кримського хана. Ще менше зацікавленим у започаткуванні українсько-молдовської династії був польський королівський уряд. У 1653 р., унаслідок заколоту і вторгнення в Молдовію волосько-трансильванських військ, В. Лупул втратив владу. На допомогу тестеві вирушив із козацьким військом Тиміш Хмельницький. У **1653 р.** відбулися *третій* (квітень–травень) і *четвертий* (серпень–вересень) молдовські походи козацького війська.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Тіло Тимоша Хмельницького, який дістав смертельне поранення під молдовською Сучавою, було засипане сіллю й привезено до Суботова. Його поховано в збудованій Б. Хмельницьким Свято-Іллінській церкві. Згодом, у 1657 р., там само поховано й батька.

■ *Богданова церква в Суботові.
Художник Т. Шевченко. 1845 р.*

Свято-Іллінська церква, що стала родовою усипальницею Хмельницьких, збереглася й досі. Розанда (близько 1632–1689) після шлюбу осіла в Смілі, у маєтку чоловіка. Після загибелі Тимоша проживала в Чигирині, а згодом у подарованому тестем маєтку в Рашкові (нині село в Молдові). Під час Руїни маєток пограбували козаки. Удруге вийшла заміж. Загинула від рук жовнірів коронного війська у фортеці Нямц (нині м. Пятра-Нямц у Румунії).

Але навіть за допомогою козацького війська В. Лупул не зміг надовго затриматися на троні. Однак встиг підбурити зятя до захоплення Волохії, що призвело до формування антиукраїнської коаліції в складі Молдовії (на чолі з уже новим господарем), Волохії, Трансильванії і Речі Посполитої. Обставини склалися не на користь Тимоша Хмельницького. У серпні козаки потрапили в облогу під Сучавою, яка тривала кілька тижнів. Тиміш загинув. Так молдовські походи, що були, на думку істориків, зовнішньополітичним прорахунком Б. Хмельницького, призвели до утворення антиукраїнської коаліції, дії якої восени 1653 р. різко погіршили становище козацької України. Цієї ситуації не змогла виправити й успішна для козаків облога польського війська під Жванцем наприкінці 1653 р.

G **Визначте мету, перебіг і результати молдовських походів козацького війська під керівництвом Богдана та Тимоша Хмельницьких.**

✓ **подискутуймо** Відносини Війська Запорозького з Кримським ханством напряму залежали від відносин з Османською імперією. Відомо, що гетьман Б. Хмельницький протягом свого правління кілька разів проводив досить активні переговори про прийняття османського протекторату. Як дослідив Михайло Грушевський, українсько-турецькі переговори завершилися в березні 1651 р. «формальним признанням України васальною державою Отоманської імперії». Однак, зауважує сучасний історик Тарас Чухліб, тільки-но дійшло до практичної реалізації цієї угоди, у відносинах між Чигирином і Стамбулом почали виникати певні труднощі. Навесні 1651 р. Б. Хмельницький відмовився прийняти військову допомогу турків в обмін на вимогу передачі Порті Кам'янця на Поділлі. Поміркуйте, чи була ефективною політика Б. Хмельницького на кримськотатарському й турецькому напрямках. А як діяли б ви в тогочасній ситуації?

✓ ПРАЦЮЙМО ТВОРЧО У 2016 р., коли ці портрети привезли до Львівського історичного музею, одна з місцевих газет опублікувала допис «Тиміш і Розанда повернулися додому». З'ясуйте історію цих картин. Підготуйте художньо-літературну мініатюру на тему постатей Тимоша Хмельницького й Розанди Лупул та їхніх, як вважають історики й мистецтвознавці, весільних портретів.

✓ ПЕРЕВІРМО СЕБЕ

1. Укладіть у хронології події, які характеризують українсько-кримсько-турецькі та українсько-молдовські відносини із часу Національно-визвольної війни.
2. За картою визначте, як Молдовське князівство впливало на зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Покажіть напрямки молдовських походів козацького війська.
3. Спираючись на додаткові джерела інформації, дізнайтеся більше про історію Кримського ханства середини XVII ст. Якими були політичні цілі Туреччини та Криму щодо козацької України?
4. Поясніть, чому Б. Хмельницький приділяв особливу увагу досягненню військово-політичного союзу з Кримським ханством. Оцініть роль кримськотатарського війська в перемогах і поразках українського гетьмана.
5. Як ви гадаєте, чому кримські татари, попри релігійно-культурні відмінності та складну історію попередніх відносин із козаками, виявилися єдиною реальною силою, яка підтримувала козацьку Україну?

З метою успішного проведення практичного заняття радимо підготуватися до нього своєчасно.

§ 21. УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.

Практичне заняття 3

Готуємося до заняття

Темою цього практичного заняття є українсько-московський договір 1654 р. Тоді він здавався пересічною угодою, яких було багато. Однак, як виявилось згодом, докорінно змінив історію України на кілька століть. Та й сьогодні цей договір виринає щоразу, коли мова заходить про українсько-російські відносини. Готуючись до заняття, радимо доповнити знання, скориставшись доступною літературою та інтернетом. Орієнтуйтеся на такі пошукові гасла, як «Переяславська рада», «гетьман Богдан Хмельницький», «Березневі статті».

Заняття поєднує роботу в малих групах з роботою в гурті. Кожна група одержує для опрацювання інформацію та завдання. Заняття буде результативнішим, якщо до нього підготуватися заздалегідь (прочитати параграф, поміркувати, як можна залучити додатковий матеріал, попередньо підготувати тези, якими можна буде скористатися під час заняття). Треба пам'ятати, що групова

робота зорієнтована на розподіл обов'язків і дотримання регламенту. Наприкінці заняття представте й обговоріть результати роботи в загальному колі. Отож, вирушаємо в історичну мандрівку, під час якої зануримося в історію подій, які відбулися в Україні в 1654 р.

■ *Українсько-московські переговори (завдання для групи 1)*

Пригадайте перебіг Національно-визвольної війни, зокрема ключові битви та умови мирних договорів. За довідкою, укладеною на основі дослідження історика Віктора Горобця, проаналізуйте відносини між гетьманським і царським урядами та виконайте завдання.

Історична довідка

Українсько-московські контакти на високому політичному рівні започаткував лист гетьмана Хмельницького до московського царя Олексія Михайловича від 18 червня 1648 р. Гетьман прагнув схилити царя до надання військової допомоги українській армії (наголошував при тому на спільній вірі для козаків і московських людей) та заохотити до боротьби за польський трон, що після смерті короля Владислава IV залишився порожнім. Гетьман аж ніяк не ставив питання про прийняття Військом Запорозьким царського підданства. У той час (від 1647 р.) царський уряд був пов'язаний з Варшавою оборонним союзом проти татар.

Надалі відбувалися систематичні контакти між гетьманом і царем за участі посередників. Одним із них на початку 1649 р. став ерусалимський патріарх Паїсій, який прямував до Москви. Патріарх високо цінував заслуги Б. Хмельницького в справі захисту православ'я, титулував його «князем Русі», однак не симпатизував союзницьким взаєминам України з Кримом. Разом із патріархом Хмельницький направив до Москви для переговорів Силуяна Мужилівського. Своєю чергою, у квітні 1649 р. до Чигирина прибув і царський посол Григорій Унковський.

Тривалий час гетьманський уряд сподівався на реформування державного устрою Речі Посполитої, яке б гарантувало автономію Війська Запорозького. А тому українське керівництво не полишало надій, що польський трон посяде король-некатолик (трансильванський князь або московський цар) і всіляко цьому сприяло. Однак поступово Хмельницький почав будувати плани незалежнення Гетьманщини, розраховуючи на допомогу православного московського царя. Розрахунок на Москву був важливим, але не єдиним у дипломатії гетьмана.

Після Зборова українсько-московські взаємини погіршилися. Гетьман був незадоволений відсутністю необхідної військової допомоги. На політичний курс Б. Хмельницького у відносинах із царем впливала й позиція кримського хана, який наполегливо схиляв гетьмана до спільного походу на московське порубіжжя, і турецького султана. Від 1648 р. гетьманський уряд неодноразово звертався до султана з пропозицією прийняти під свою зверхність «Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (Галицькою) Руссю аж по Віслу».

Відносини з Московським царством активізувалися після поразки козацького війська під Берестечком. У 1652 р. Хмельницький через свого посланця І. Іскру запропонував царському уряду негайно прийняти під зверхність Вій-

сько Запорозьке. Навесні 1653 р. на аудієнції в царя українські послы К. Бурлай і С. Мужилівський також ставили питання про прийняття Війська Запорозького в підданство та надання Москвою військової допомоги для боротьби проти Польщі. У Москві не поспішали: погоджувалися радше на посередництво у відносинах Чигирин з Варшавою або висловлювали готовність узяти під опіку козацтво, але без території.

Так чи інакше Хмельницький був змушений діяти. Після Берестечка (а перемога під Батогом мало що змінила в становищі Війська Запорозького) гетьман постав перед трагічною дилемою. З одного боку, він міг визнати владу польського короля, але при цьому відмовитися від усіх здобутків у державотворенні. А з другого, ризикнувши, заручитися військовою допомогою чужоземних правителів хай навіть ціною певної поступки власним суверенітетом. З огляду на те, що на середину 1653 р. шанси на задоволення королем і шляхтою вимог Війська Запорозького були мізерними, Хмельницький більше схилився до московського протекторату. Скликаний 11 жовтня 1653 р. Земський собор у Москві таки ухвалив: «Щоб їх не відпустити в підданство до турецького султана або кримського хана <...> гетьмана Богдана Хмельницького та все Військо Запорозьке з містами й землями прийняти».

122

? Перетворіть опрацьований текстовий матеріал на схему для характеристики українсько-московських відносин у 1648–1653 рр.

■ Переяславська рада 1654 р. (завдання для групи 2)

Пригадайте, яким було становище Української козацької держави після Берестецької битви й Білоцерківського договору 1651 р. Прочитайте опис підготовки та перебігу Переяславської ради 1654 р., укладений на основі дослідження історика Олександра Оглоблина, і виконайте завдання.

За лаштунками Переяславської ради

Для Б. Хмельницького останньою краплею, яка змусила повернути в бік Москви, стали результати так званої Жванецької кампанії в жовтні–грудні 1653 р. Це була облога українським військом під керівництвом Б. Хмельницького разом із військом кримського хана Іслам-Герейя III табору польської армії під містечком Жванець (нині село поблизу Кам'янця-Подільського). Коронна армія перебувала в катастрофічному становищі, однак через сепаратні дії кримського хана облога завершилася укладенням Кам'янецької угоди. Вона фактично перекреслила адміністративно-територіальну автономію Війська Запорозького. Угода зумовила окупацію козацької України польськими військами, повернення туди шляхти та, відповідно, поновлення старих повинностей селян і містян.

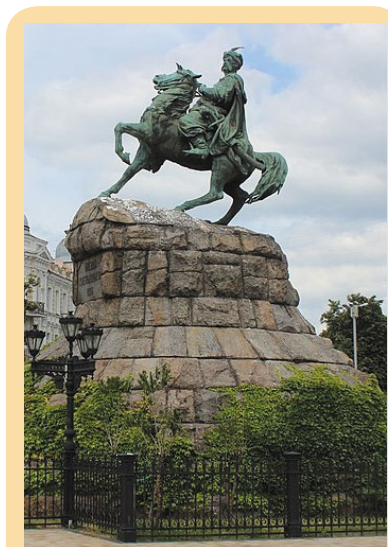
Виконуючи рішення Земського собору, московський уряд відправив в Україну надзвичайну дипломатичну місію – «велике посольство» на чолі з боярином Василем Бутурліним. Посольство мало передати гетьману царську грамоту й дарунки, провести переговори, прийняти присягу від гетьмана й старшини, організувати складання присяги людністю на місцях. Приїхавши в листопаді на український кордон, посольство було змушене просидіти в Путивлі мало не два місяці: чекали на повернення гетьмана з-під Жванця і різних додаткових вказівок із Москви. Виник клопіт з корогвою, яку мали передати гетьману: у дорозі вона намокла і довелося замовляти нову.

Перша неузгодженість між Б. Хмельницьким і московськими посланниками виникла тоді, коли гетьман відмовився проводити переговори в Києві й визначив для цього невеликий, але добре знайомий козацький Переяслав, де полковником був Павло Тетеря (довірена особа, а згодом і зять). Напередодні Різдва, коли В. Бутурлін із супроводом прибув до Переяслава, гетьмана в місті ще не було (був зайнятий похороном Тимоша в Чигирині, та й не поспішав, бо не хотів зустрічатись із посольством під час святкових урочистостей). Хмельницький, а за ним і Виговський, прибули до Переяслава лише в переддень Водохреща.

Перша (неофіційна) зустріч гетьмана з послами відбулася 17 січня ввечері, на якій домовлено про порядок офіційних зустрічей і церемоній наступного дня: старшинська рада, зачитування царської грамоти, складання присяги в церкві. Однак цей порядок було порушено: гетьман, несподівано для послів, вирішив ще скликати населення Переяслава – козаків і містян – на генеральну (загальну) раду, про що сповістив за козацькою традицією барабанний бій о другій годині дня. Це й була відома Переяславська рада 18 січня 1648 р. Тільки після неї відбулися заплановані офіційні заходи.

Однак, коли всі вже були в Успенській церкві, трапився інцидент. Гетьман зажадав від послів, аби вони присягнули від імені царя – тобто вимагав від царя публічного ствердження українсько-московського союзу, запевнення оборони України, зокрема від Польщі, і визнання та забезпечення всіх прав і внутрішнього устрою Української козацької держави. Коли ж Бутурлін рішуче відмовився скласти присягу за царя, Хмельницький вийшов із церкви й довго розмовляв з Тетерею і полковниками. Короткий зимовий день переходив у вечір, а рішення не було. Урешті-решт гетьман зі старшиною і полковниками погодилися тимчасово пристати на фразу послів, що «государеве слово змінним не буває».

Головними темами переяславських переговорів були справи міжнародної політики (передусім польські й кримські) і військові. Українська сторона порушила також деякі внутрішньополітичні питання. Відмова послів присягати й підкреслення самодержавного характеру царської влади турбувало козацьку верхівку, сформовану на традиціях польської шляхетської демократії. Назагал було домовлено про українсько-московський військовий союз і гарантію збереження царем усіх прав і вольностей Української держави. Усі переяславські переговори відбувалися офіційно й сухо: за влучним висловом історика, «так, начебто переговорювалися не майбутні союзники, а колишні вороги».

■ Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві. Архітектор М. Микешин. Збудовано в 1888 р.

? Уявіть себе письменником, який працює над романом про Переяславську раду. Напишіть діалог, який у січні 1654 р. міг відбутися між Богданом Хмельницьким і Василем Бутурліним.

■ **Березневі статті 1654 р. (завдання для групи 3)**

Пригадайте основні положення Зборівського (1649 р.) та Білоцерківського (1651 р.) договорів Війська Запорозького з польським урядом. Прочитайте фрагмент українсько-московських договірних статей 1654 р. та виконайте завдання.

Історичний документ

Фрагмент українсько-московських договірних статей від 23 березня 1654 р., які було покладено в основу інших документів, що разом прийнято називати «Березневими статтями»

[7]162 [тобто 1654] року, березня в 13 день, государ цар і великий князь Олексій Михайлович, усієї Росії самодержець, указав бути на казенному дворі у бояр <...> запорозьким посланникам Самійлу Богданову [Богдановичу-Зарудному] та Павлу Тетері з товаришами.

І бояри та думні люди говорили посланникам <...>

1. Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік було в Запорозькому війську, щоб своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і в судах <...>

[Під статтею помітка:] <...> Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути так за їхнім чолобиттям.

2. Військо Запорозьке в числі 60 000 щоб завжди було повне.

Указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям 60 000 чоловік із тим, щоб гетьман велів козаків розібрати невдовзі та й списка їм учинив за своєю рукою для його царської величності.

3. Шляхта, яка в Малій Росії є і віру вчинила за непорочною Христовою заповіддю тобі, великому государю нашому, твоїй царській величності, щоб при своїх шляхетських вольностях пробувала, і поміж себе старших на уряди судові обирала, і добра свої та вольності мала, як було при польських королях <...>

Цій статті указав государ і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

4. По містах щоб урядники на те достойні обиралися із наших людей, які мають, як піддані твоєї царської величності, все справляти та урядувати і віддавати належний прихід по правді в казну твоєї царської величності.

Указав цар і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям, а бути урядникам: війтам, бурмістрам, райцям, лавникам і грошові доходи, і хлібні, і всякі на государя збирати їм і віддавати в государеву казну тим людям, яких государ пришле <...>

5. На гетьманську булаву щоб надано з усіма приналежностями Чигиринське староство, що й нині для цього уряду пробувало.

Указав государ, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

6. Боронь Боже смерті для пана гетьмана, але оскільки кожна людина смертна, без чого не може бути, то щоб Запорозьке військо саме з-поміж себе гетьмана вибирало і його царській величності звіщало <...>

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям.

7. Маєтків козацьких щоб ніхто не відбирав, ті, котрі землю мають, то щоб добровільно мали, як і всі пожитки з тих земель при тих маєтках. Удів, котрі залишилися після козаків, щоб діти такі ж вольності мали, як предки та батьки їхні.

Бути за їхнім чолобиттям. <...>

14. Посли, які відвічно з чужих земель приходять до Запорозького війська, щоб тих, які на добро були б пану гетьману і Запорозькому війську, вільно приймати <...>

Государ указав, а бояри приговорили: послів із добрими ділами приймати й відпускати, а на які діла приходили і з чим були відпущені, про те писати до государя. А які послы прислані будуть від когось із супротивним ділом, то тих затримувати і писати про них государю і без государського указу їх не відпускати. А з турським султаном та польським королем без государевого указу не зсилатися. <...>

15. Передоцім од польських королів ніякого гоніння на віру та вольності наші не було; завжди ми, [люди] всілякого чину, свої вольності мали, через що ми й вірно служили. А тепер, за наступом на вольності наші, примушені були піддатися його царській величності, під кріпку та високу руку. Старанно просити мають послы наші, щоб привілеї його царської величності нам на хартіях дав писані, щоб на вічний час непорушні були. <...>

Государ указав, і бояри приговорили: бути за їхнім чолобиттям. <...> [Усього 23 статті].

Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVII–XVIII століть: у двох книгах. Кн. 1. Київ, 2019. С. 738–744.

? Проаналізуйте фрагмент історичного документа. Укладіть на його основі перелік домовленостей з коментарем, у якому визначте значення тих чи інших дозволів (або заборон). Порівняйте українсько-московські домовленості з попередніми українсько-польськими договорами.

■ Українсько-московський договір в історіографії (завдання для групи 4)

Пригадайте основні факти з історії українсько-московських відносин у ранній новий час. Як ці відносини розгорталися під час Національно-визвольної війни? Прочитайте думки істориків про Березневі статті та виконайте завдання.

Думки істориків

- «За своїми формальними правовими ознаками договір передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності або протекторату. Він юридично оформив факт виходу Української держави зі складу Речі Посполитої, слугував правовим визнанням її внутрішнього суверенітету й відкрив перспективу досягнення перемоги над Річчю Посполитою, а відтак об'єднання українських земель у межах соборної держави.

Правова невизначеність характеру відносин між обома державами, різне бачення політичного смислу договору їхніми урядами несли в собі зерна майбутніх непорозумінь. Адже якщо українська сторона розглядала його радше як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська – як акт включення козацької України до складу своїх володінь, як реалізацію імперської ідеї “збирання руських земель”, концепції “Третього Риму» (Смолій В., Степанков В. *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. Київ, 2009. С. 295).

■ *Богдан Хмельницький.*
Художник Д. Нарбут.
1991 р.

• «<...> За тих умов, які склалися на кінець 1653 р., прийняття протекції російського царя стало чи не єдиним шляхом виходу зі скрутного становища. А тому немає достатніх підстав для того, щоб можна було заперечити думку І. Крип'якевича про те, що союз з Москвою 1654 р. постав з тверезих міркувань тогочасної української політики. Те саме стосується і твердження О. Апанович, що договір 1654 р. не був для України ані трагедією, ані ганьбою. <...>

Наявні документи свідчать про договірний характер українсько-російського об'єднання. Причому вартий уваги той факт, що навіть у найзагрозливіші для Української козацької держави моменти гетьманський уряд не ставив питання про безумовне входження українських земель під скіпетр Романових – завжди йшлося лише про певні умови, статті, на яких мав би ґрунтуватися цей міждержавний союз» (Горобець В. *Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження).* Київ, 2003. С. 760).

? Проаналізуйте висновки істориків. Які аргументи можуть свідчити на їхню користь? Підготуйте записку, у якій поясніть, чому обидві сторони – українська і московська – по-різному розуміли досягнуті домовленості.

✓ **ПРАЦЮЙМО В ГРУПІ** Представте результати роботи в групах і виконайте завдання.

Визначте характер українсько-московської угоди 1654 р. Чому гетьманський уряд у той час був зацікавлений у досягненні військово-політичного союзу з Московським царством? Які завдання намагався реалізувати царський уряд, укладаючи договір з козацькою Україною?

Завдання для допитливих. <https://cutt.ly/yhcmhNQ>

§ 22. ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654–1655 рр. ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

1. Вплив Березневих статей на становище Війська Запорозького

Березневі статті передбачали збереження в Україні урядування Української козацької держави, її адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та податкової систем. Було підтверджено всі права та привілеї козацтва, шляхти, духовенства, містян та незалежність гетьманського уряду у внутрішній політиці. Козацький реєстр встановлено в 60 тис. осіб. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився щороку сплачувати податки до російської скарбниці, утратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також повинен був ін-

формувати царський уряд про зміст переговорів із посольствами іноземних держав. Так чи інакше, дослідники сходяться на думці, що це був договір двох держав, який забезпечив Гетьманщині міжнародне визнання.

Березневі статті 1654 р. – комплекс документів, якими було юридично оформлено українсько-московський договір, досягнутий під час переговорів у Переяславі (18–23 січня) й у Москві (23 березня – 5 квітня). Оригінали документів не збереглися, відомі тільки копії та чернетки. Договір складався з кількох документів: «Статті Богдана Хмельницького» (від 2 квітня), «Жалувані грамоти» царя гетьману й Війську Запорозькому, а також шляхті (від 6 квітня). Договір був чинним до укладення українсько-польської Гадяцької угоди 1658 р.

Переяславська угода й Березневі статті 1654 р. докорінно змінили військово-політичну ситуацію не лише на теренах України, а й загалом у Централіно-Східній Європі. Значення українсько-московського договору полягало в тому, що він юридично зафіксував акт відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої. Незалежно від політичних цілей царський уряд, як видно з Березневих статей, дав козакам те, на що ніколи не погоджувався польський король – визнання козацької державності. Зобов'язання Московського царства вступити у війну проти Речі Посполитої й надати козацькій Україні допомогу при відбитті татарських нападів зумовило новий етап війни, у якому по один бік стало українсько-московське військо, а по другий – польсько-татарське.

127

G Назвіть ключові пункти Березневих статей 1654 р. Як вони вплинули на становище Української козацької держави?

2. Воєнні дії 1654–1655 рр.

Українсько-московська угода заклала перш за все умови для військового союзу. Вона не встановлювала західного кордону козацької держави – він міг бути там, куди дійде українсько-московське військо. У наступі був зацікавлений і царський уряд, який давно прагнув повернути Смоленськ і Чернігово-Сіверщину, утрачені за умовами Поляновського миру 1634 р. Уже навесні 1654 р. московське військо за підтримки 20-тисячного козацького війська на чолі з Василем Золотаренком, згодом ніжинським полковником, вступило до Білорусі й захопило значну територію. Невдовзі зайняло й Вільно (нині Вільнюс). Ці події збіглися зі смертю кримського хана Іслам-Герейя. На троні його змінив Мегмет-Герей IV, який більше за попередника враховував інтереси татарської знаті, зацікавленої в матеріальних вигодах від походів на українські землі. Не зв'язане після Переяслава жодними зобов'язаннями перед козаками, татарське військо нещадно спустошувало українські землі. Правобережжя, де ще недавно спостерігався господарський розвиток, перетворювалося на безлюдні терени.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У запорозьких козаків був особливий культ Богородиці-Покрови як заступниці та захисниці від ворога. Головна січова церква завжди була на честь Покрови. Її ікона була в кожному козацькому курені. Зображували її і на хоругвах, під якими козаки виступали в поході. Перед кожним походом навколішки ставали на молитву до Пресвятої Богородиці – «Під Твою милість прибігаємо». У другій половині XVII – XVIII ст.

набув поширення новий тип ікони – «Козацька Покрова». На ній під покровом-омофором Богородиці іконописці зображували українських ієрархів, гетьманів і старшину.

■ Ікона «Покров Богородиці» із зображенням Богдана Хмельницького та архієпископа Лазаря Барановича. Перша половина XVIII ст. Походить із Покровської церкви с. Дешки на Київщині

Восени 1654 р. коронне військо під командуванням Станіслава Потоцького вирушило на Поділля й Брацлавщину. Хмельницький відкинув пропозицію нового кримського хана відновити військовий союз, розірваний після Переяславської угоди. Відтак у січні 1655 р. польсько-татарське військо оточило Умань, яку обороняв полк Івана Богуна. Щоб укріпити місто й зробити

фортечні вали неприступними, він звелів обливати їх водою і перетворити на крижані гори. На допомогу захисникам Умані з-під Білої Церкви вирушило українсько-московське військо. Полтавський полк під орудою Мартина Пушкаря, який ішов попереду, аби уникнути оточення польсько-татарським підрозділом, зайняв оборону у **фортеці Охматові** на Черкащині. **29 січня 1655 р.** війська противників зійшлися в битві, яка на лютому морозі тривала всю ніч. Уцухла лише 1 лютого після того, як козакам вдалося домовитися з татарами про нейтралітет. На допомогу Пушкарю поспішив і Богун, який вирвався з Умані.

Втрати сторін в Охматівській битві були великими, а залишки війська такими виснаженими, що аж до весни бойові дії припинилися. Улітку **1655 р.** українсько-московські сили розгорнули наступ, який завершився у **вересні–листопаді облогою Львова** і взяттям Любліна. Тоді польське військо зазнало поразки під Городком поблизу Львова. Союзники розпочали облогу Львова, яка тривала шість тижнів. Однак якщо Б. Хмельницький схилився до компромісу, то В. Бутурлін на чолі московського війська наполягав на капітуляції містян і присязі царю. Урешті-решт на припиненні облоги Львова наполіг шведський король Карл X Густав, який також воював із Річчю Посполитою, однак до того часу вже досягнув своїх цілей. Гетьман не пішов на конфлікт із Швецією, погодився на викуп і віддав армії наказ зняти облогу Львова й повернутися в козацьку Україну.

ЦІКАВО ЗНАТИ

У переговорах із Б. Хмельницьким під час облог Львова козацьким військом у 1648 і 1655 р. від імені міського магістрату брав участь Павло Лаврисевич – представник православної громади міста, один із найбагатших тогочасних львів'ян, старійшина Львівського Успенського братства. Під час облоги 1655 р. разом з іншими львів'янами – представником католицької громади Самуїлом Кушевичем і вірменської Христофором Захновичем – відмовився присягати на вірність московському царю і видати євреїв, з якими козаки пов'язували економічні утиски українців. Згодом син Лаврисевича – Степан, також старійшина братства, – представ-